

KS. BOLESŁAW KUMOR

GRANICE METROPOLII
I DIECEZJI POLSKICH

(966—1939)

LUBLIN 1969

WYKAZ SKRÓTÓW *

AAS	— Acta Apostolicae Sedis, Romae 1909 nn.
AAGniez.	— Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie.
AAPozn.	— Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu.
AAWrocł.	— Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu.
Acta Innocentii
Pp. IV	— Acta Innocentii Pp. IV (1243—1254). E regestis Vaticanis aliisque fontibus coll. notisque adornarunt Th. T. Haluścynskyj et M. M. Wojnar. Fontes. Ser. III, vol. IV, t. I, Romae 1962.
Acta Innocentii
Pp. VI	— Acta Innocentii Pp. VI (1352—1362). E regestis Vaticanis aliisque fontibus coll. A. L. Tautu. Fontes. Ser. III, vol. X, Romae 1961.
ADKat.	— Archiwum Diecezjalne w Katowicach.
ADKiel.	— Archiwum Diecezjalne w Kielcach.
ADL	— Archiwum Diecezjalne w Lublinie.
ADPłoc.	— Archiwum Diecezjalne w Płocku.
ADPrzem.	— Archiwum Diecezjalne w Przemyślu.
ADSiedl.	— Archiwum Diecezjalne w Siedlcach.
ADT	— Archiwum Diecezjalne w Tarnowie.
ADWarm.	— Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie.
ADWłoc.	— Archiwum Diecezjalne we Włocławku.
AEp.	— Acta Episcopalia.
AGZ	— Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, t. I—XXV, Lwów 1868—1935.
AKMK	— Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie.
AKapKL	— Archiwum Kapituły Katedralnej w Lublinie.
AKapKT	— Archiwum Kapituły Katedralnej w Tarnowie.
AKapMK	— Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie.
AKPłoc.	— Archiwum Kapituły Płockiej.
Akty i gramoty	— Akty i gramoty o ustroju i uprawieniu Rzymsko-katolickiej Cerkwi w Imperii Rosyjskiej i Carstwie Polskim, Petersburg 1849.
APBern.	— Archiwum Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie.
BAV	— Bibliotheca Apostolica Vaticana.
Bull. Rom.	— Bullarum, privilegiorum, diplomatum Romanorum Pontificum amplissima collectio, ed. H. Mainardi, C. Coquelines, Romae 1733—1762.

* Praca ta została przez Autora przygotowana dla wydawnictwa Towarzystwa Naukowego KUL, które przestrzega innych norm bibliograficznych niż nasza redakcja. Z tego względu tylko niektóre ich elementy (w tekście, skrótach i przypisach niniejszego opracowania) zdołaliśmy przystosować do wymagań *Polskiej Normy*, której się trzymamy. Przystosowanie całości do wspomnianej *Normy* wymagałoby zbyt dużego nakładu czasu. Pracę oddano do Redakcji w grudniu 1967 r. (Przyp. Red.).

- Bull. Rom. Cont. — Bullarii Romani Continuatio SS. Pontificum Benedicti XIV, Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII et Pii VIII constitutiones complectens, Romae 1835—1857.
- CDMas. — Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis. Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich. Zebr., oprac. i wyd. oraz wykazami opatr. Jan Kochanowski, Warszawa 1919, t. I.
- CDP — Codex diplomaticus Poloniae, ed. L. Ryzyszczewski et A. Muczkowski, Warszawa 1847—1887, t. I—IV.
- CDPom. — Codex Pomeraniae diplomaticus oder Sammlung der die Geschichte Pommerns und Rügens betreffenden Urkunden, hrsg. K. F. W. Haselbach, J. G. L. Kosegarten, F. von Medem, Greifswald 1843—1862, Bd I.
- CDPruss. — Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens, hrsg. J. Voigt, Königsberg 1836—1861, Bd I—VI.
- CDWarm. — Codex diplomaticus Warmienseis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands, ed. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1860—1864, Bd I—II.
- DHG — Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclesiastiques, ed. A. Baudrillart in., Paris 1912 nn.
- Documenta Pontificum Romanorum — Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075—1953), ed. A. Welykyj, Romae 1953, t. I (1075—1710).
- Dokumenty kujawskie — Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku. Zebr. i wyd. B. Ulanowski, W: *Archiwum Komisji Historycznej*, Kraków 1888, t. IV s. 111—531 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XII).
- DThC — Dictionnaire de théologie catholique, ed. A. Vacant, E. Mangenot, E. Amann, Paris 1930 nn.
- Excerpta — Excerpta ex libris manu scriptis Archivii Consistorialis Romani 1409—1590, ed. J. Korzeniowski, Kraków 1890.
- KDKK — Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874—1883, cz. I—II (*Monum. Medii Aevi Hist. Res Gestas Poloniae Illustr.*, t. I, VIII).
- KDKWil. — Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1932—1948, t. I z. 1—3.
- KDL — Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. F. Piekosiński—Wrocław 1845.
- KDMaz. — Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863.
- KDMP — Kodeks dyplomatyczny Małopolski, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876—1905, t. I—IV (*Monum. Medii Aevi Hist. Res Gestas Poloniae Illustr.*, t. III, IX, X, XVII).
- KDWP — Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, Poznań 1877—1908, t. I—V.
- LThK — Lexikon für Theologie und Kirche, hrsg. J. Höfer, K. Rahner, Freiburg 1957—1965, Bd I—X.

- LBenef. — J. Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, Kraków 1863—1864, t. I—III (*Opera omnia*, ed. A. Przeddziecki, t. VII—IX).
- LBŁask. — J. Łaski, Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis, ed. J. Łukowski, Gniezno 1880—1881, t. I—II.
- MRPS — Matricularum Regni Poloniae summaria, contextuit T. Wierzbowski, Warszawa 1905—1919, pars 1—5.
- MPH — Monumenta Poloniae Historica.
- MPV — Monumenta Poloniae Vaticana.
- Öst. HHSt. — Österreichisches Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien.
- Pol. Słow. — Polski Słownik Biograficzny.
Biogr.
- PL — Patrologia Latina.
- Pom. Ur. — Pommerellisches Urkundebuch, bearb. M. Perlbach, Danzig 1882.
- PUB — Pommersches Urkundenbuch, hrsg. R. Klempin u. and., Stettin 1868—1905, Bd I—V.
- Regesta Pontificum — Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304, ed. A. Potthast, Berolini 1874—1875, vol. I—II.
- UBCulm — Urkundenbuch des Bistums Culm, bearb. C. Woelky, Danzig 1885—1887, Th. I—II.
- VMPL — Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, ed. A. Theiner, Romae 1860—1864, t. I—IV.
- Volumina legum — Volumina legum. Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, Petersburg 1860, t. I—VIII, Kraków 1889, t. IX, Poznań 1952, t. X.

WSTĘP

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie zmian w geografii Kościoła łacińskiego na ziemiach polskich odnośnie do takich jednostek organizacyjnych jak metropolie, archidiecezje i diecezje. Ponieważ w ogromnej większości zmiany na odcinku geografii kościelnej miały swe źródło już to w politycznych, już to w gospodarczych lub duszpasterskich przyczynach, dlatego, celem lepszego uwydatnienia notowanych przesunień terytorialnych dla poszczególnych diecezji, podano równocześnie z reguły sposobem fragmentarycznym informacje na temat tychże przyczyn.

Ramy czasowe niniejszego opracowania opierają się z jednej strony na dacie fundacji pierwszego biskupstwa polskiego w Poznaniu (968), podczas gdy dolną granicę pracy stanowi rok 1939, do czasu którego następowały drobne wyrównania granic poszczególnych diecezji w granicach Polski międzywojennej, a nadto uformowała się ostatecznie struktura organizacyjna Kościoła na Ziemiach zachodnich i północnych (metropolia wrocławska), które od r. 1945 stanowią integralną część Państwa Polskiego.

Zakres terytorialny opracowania obejmuje te ziemie, które na przestrzeni czasowej od X do XX w. wchodziły w skład Państwa Polskiego. Zgodnie z tym założeniem w ramach niniejszej pracy znalazły się diecezje, istniejące na ziemiach litewskich, białoruskich, ukraińskich i rumuńskich, które bezpośrednio lub pośrednio, w formie lenna, należały do Rzeczypospolitej przed-

rozbiorowej. W oparciu o te same kryteria włączono do opracowania tereny Prus Królewskich i Książeczych, Ziemi Lubuskiej, Pomorza Zachodniego i Śląska.

Pod względem czasowym opracowanie zajmuje się tylko tymi metropoliami, archidiecezjami i diecezjami, których istnienie ma pełne oparcie w bazie źródłowej i które istniały przez dłuższy okres czasu. Stosownie do tej tezy nie zajmowano się biskupstwami, których istnienie jest problematyczne, np. w Szczecinie, Białogardzie, Kaliszu i Grójcu; przekazy bowiem źródłowe na ten temat są albo późniejsze, albo też bardzo fragmentaryczne i posiadają charakter hipotetyczny.

Autor starał się oprzeć niniejsze opracowanie przede wszystkim na materiale źródłowym, a zwłaszcza na dokumentach papieskich, do większości których udało mu się szczęśliwie dotrzeć. W wielu wypadkach korzystano ze źródeł archiwalnych, tak krajowych jak i zagranicznych (watykańskich i wiedeńskich), które wzbogaciły pracę o nowe, dotąd nieznanne przyczynki. Z literatury pomocniczej uwzględniono tylko pozycje najważniejsze lub nowsze i odwoływano się do nich o tyle, o ile nie zdołano dotrzeć do podstawowych przekazów źródłowych. Przy omawianiu każdej diecezji załączono na początku wybrane, podstawowe opracowania, odnoszące się do jej dziejów w okresie przedrozbiorowym. W wypadku problemów spornych i nieustalonych przyjęto zasadę odnoszenia się do najnowszych lub więcej znanych hipotez. Dotyczyło to zwłaszcza początków, względnie rozgraniczeń najstarszych diecezji na ziemiach etnicznie polskich. Przy omawianiu zmian terytorialnych poszczególnych diecezji starano się informować o każdej, nawet drobnej zmianie granicznej, o ile która z nich nie uszła uwagi piszącego.

Pod względem metody opracowania podpisany przyjął zasadę omówienia pełnej historii zmian w geografii kościelnej dla każdej diecezji osobno, co w rezultacie dało miniaturowe dzieje geograficzne poszczególnych diecezji, atoli równocześnie postawiło problem powtórzeń. Odnosnie tych ostatnich pragnę zauważyć, że nie są one kopiowaniem raz wypowiedzianego sądu; w wypadku powtórzenia informacji schematycznej za drugim razem została ona szerzej i bardziej szczegółowo rozwinięta. Przy opracowywaniu metropolii zostały omówione geneza i jej początki, jej zasięg terytorialny i stosunek do granic administracji państwowej, oraz jej dzieje geograficzne. Przy diecezjach, obok wspomnianych zagadnień, dołączono nadto statystykę diecezji o charakterze przekrojowym, obejmującą takie zagadnienia, jak jej wewnętrzny podział terytorialny i ważniejsze instytucje kościelne (archidiaconaty, oficjałaty, dekanaty, parafie, kolegiaty, opactwa, klasztory, skład kapituł katedralnych, liczba ludności diecezji).

Konstrukcję pracy oparto o podstawę rzeczowo-chronologiczną. Za punkt wyjścia przyjęto organizację metropolitalną Kościoła łacińskiego i w jej ramach opracowano poszczególne diecezje w układzie alfabetycznym. Równocześnie kierowano się chronologią, wyróżniając w niej trzy okresy: 1) Polski niepodległej (968—1772/95), 2) niewoli narodowej (1772/95—1918) i 3) międzywojenny (1918—1939) z pewnymi wyjątkami, o ile te dyktowały ważne przyczyny. Dotyczyło to z reguły diecezji kresowych (Inflanty, Smoleńsk, Kijów), które zostały zniesione wkrótce po upadku Państwa Polskiego (1798). W następstwie tego pracę podzielono na trzy części: 1 — Granice metropolii i diecezji polskich w okresie Polski niepodległej (968—1772/95) obejmującą trzy rozdziały: 1) Metropolia gnieźnieńska (999/1000—1772), 2) Metropolia (halicka) lwowska (1375—1772) i 3) Metropolia ryska (1255—1566). Część 2 —

Granice metropolii i diecezji polskich w okresie niewoli narodowej (1772—1918) została podzielona również na trzy rozdziały: 1) Granice metropolii i diecezji w zaborze rosyjskim (a. Metropolia mohylowska; b. Metropolia warszawska), 2) Granice metropolii i diecezji w zaborze pruskim (a. Metropolia gnieźnieńska, b. Biskupstwa wyjęte) i 3) Granice metropolii i diecezji w zaborze austriackim (a. Metropolia lwowska, b. Biskupstwa wyjęte). Część 3 — Granice metropolii i diecezji polskich w okresie międzywojennym (1918—1939) składa się z sześciu rozdziałów: 1) Metropolia gnieźnieńska i poznańska oraz biskupstwo wyjęte Gdańsk, 2) Metropolia warszawska, 3) Metropolia wileńska, 4) Metropolia lwowska, 5) Metropolia krakowska i 6) Metropolia wrocławska. Tę ostatnią, znajdującą się w okresie międzywojennym w Niemczech opracowano ze względu na przedrozbiorową i obecną przynależność tych terenów do Państwa Polskiego. Pominięto natomiast opracowanie geografii kościelnej na tych ziemiach litewskich, białoruskich i ukraińskich, które na mocy traktatu pokojowego w Rydze (18 III 1921) zostały ostatecznie wcielone do Związku Radzieckiego.

Tak ujęty i rozplanowany temat nie był dotąd opracowany. Wprawdzie ks. J. Kwolek ogłosił na prawach rękopisu *Atlas historyczny biskupstw polskich* (Przemyśl 1949, map 16) ale, jak to już zauważono w recenzji, publikacja (zaledwie w 5 egzemplarzach) oprócz samych map nie podaje żadnego komentarza źródłowego, na podstawie którego Autor opracował swój atlas¹. Przy takim stanie rzeczy atlasu tego nie można było wykorzystać pod żadnym względem przy rozpracowywaniu niniejszego zagadnienia.

Lepszą pod pewnym względem była opracowana przez H. Schlengera i H. Weczerkę mapa *Kirchliche Gliederung vor der Reformation unter Berücksichtigung des politischen Zustandes um 1500*². Autorzy wprawdzie podają zasadniczą podstawę źródłową mapy, ale zbyt wielka podziałka (1:3000000) czyni ją prawie nieczytelną dla szczegółowych badań. Więcej natomiast były przydatne artykuły H. Weczerki recenzowane przez podpisanego³, będące próbą syntetycznego ujęcia zmian w geografii kościelnej, m. in. na ziemiach polskich na przestrzeni ostatnich 300 lat.

Historiografia polska zna również tego rodzaju opracowania, ale dotyczą one głównie administracji państwowej⁴. Z opracowań, dotyczących historycznej geografii kościelnej, trzeba wymienić jedynie niemieckie prace poświę-

¹ J. Kwolek, *Atlas historyczny biskupstw polskich*, Przemyśl 1949 map 16 (na prawach rękopisu). Rec. B. Kumor, *Małopolskie Studia Historyczne*. R. 1 (1958) z. 1 s. 65—73. Jedną z map pt. „Podział diecezjalny Państwa Polskiego w XVI—XVIII w.” opublikował ostatnio J. Tazbir, *Historia Kościoła Katolickiego w Polsce (1460—1795)*, Warszawa 1966 (przy końcu książki).

² W: *Atlas Östliches Mitteleuropa*, hrsg. Th. Kraus, E. Meynen, H. Mortensen, H. Schlenger, Bielefeld-Berlin-Hannover 1959, Blatt 13. Rec. B. Kumor, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, 12 (1967) s. 240—244.

³ H. Weczerka, *Kirchliche Gliederung Ost-Mitteleuropas in der Neuzeit. Überblick und Kartographische Probleme*, *Zeitschrift für Ostforschung. Länder Völker in Östlich Mitteleuropa*, 9 (1960), H. 2/3 275—333. Rec. B. Kumor, *Zeszyty Naukowe KUL*, 5 (1962) s. 83—86; H. Weczerka, *Kartographische Beiträge zur kirchlichen Gliederung Ost-Mitteleuropas (mit 12 Karten)*, *Zeitschrift für Ostforschung*, 11 (1962) H. 2 s. 292—323. Rec. B. Kumor, *Małopolskie Studia Historyczne*, 8 (1965) z. 1/2 s. 159—163.

⁴ Por. m. in. St. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII)*, W: *Prace Komisji dla Atlasu Historii Polski*, Kraków 1927 z. 2 s. 1—126; M. Biskup i A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w. I. Rozmieszczenie własności ziemskiej. II. Sieć parafialna*, Toruń 1955. *Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu*. R. 58 (1953), z. 1; Z. Wojciechowski, *Najstarszy ustrój plemienno-szczepowy i administracja od roku 1139*, W: *Historia Śląska od czasów najdawniejszych do r. 1400*, Kraków 1933, t. 1 s. 123—154.

cone granicom diecezji kamieńskiej, warmińskiej i wrocławskiej⁵. W języku polskim należy zwrócić uwagę na artykuły K. Potkańskiego o pierwotnych granicach diecezji krakowskiej⁶, St. Librowskiego i I. Subery o granicach przedrozbiorowej diecezji wrocławskiej⁷, J. Nowackiego o granicach przedrozbiorowej diecezji poznańskiej⁸ wreszcie podpisanego na podobny temat dla archidiecezji gnieźnieńskiej, krakowskiej oraz diecezji tarnowskiej i kieleckiej⁹. Na specjalną uwagę zasługuje rozprawa podpisanego pt. *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym*¹⁰. Jest to właściwie pewna część niniejszej książki, chociaż obecnie jest ona poszerzona i w licznych wypadkach na nowo przepracowana.

Należy też zauważyć, że niniejsza rozprawa omawia wyłącznie granice diecezji obrządku łacińskiego, nie zajmuje się więc diecezjami obrządku grekokatolickiego, czy metodiańskiego. Nie poświęcono też żadnego paragrafu „diecezji misyjnej”, ponieważ, zgodnie z najnowszymi wynikami badań, przyjęto, że takie biskupstwo nie istniało na ziemiach polskich; od roku bowiem 968 istniała diecezja poznańska poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej.

W wielu wypadkach pierwsze opracowanie tak obszernego zagadnienia posiada pewne luki, niedociągnięcia; podpisany zdaje sobie sprawę, że przedstawione przez niego dzieło nie będzie zapewne wolne od podobnych zastrzeżeń. Niech jednak stanie się tą kanwą, na której przyszłość będzie uwytkłała i dopisywała te fakty, których niniejsze opracowanie nie zdołało wydobyć.

CZĘŚĆ I

GRANICE METROPOLII I DIECEZJI W POLSCE NIEPODLEGŁEJ

Badania naukowe nad stosunkiem średniowiecznej administracji kościelnej do państwowej na terenie dzisiejszej Francji i Niemiec stwierdziły w bar-

⁵ W. Wiesener, Die Grenzen des Bisthums Cammin, *Baltische Studien* 43 (1893) s. 117—127; J. Sage, Die Grenzen des ermländischen Bisthumssprengels seit dem XIII Jahrhundert, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 1 (1858/60) H. 1/3 40—92; J. Jungnitz, Die Grenzen des Breslauer Bistums, W: *Darstellungen und Quellen zur schlesische Geschichte*, Breslau 1907, Bd 7 s. 1—18.

⁶ K. Potkański, Granice biskupstwa krakowskiego, *Rocznik Krakowski*, 4 (1900) s. 201—232.

⁷ St. Librowski, Wizytacje diecezji wrocławskiej. Cz. 1. Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1 Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, Z. 1. Wstęp ogólny do wizytacji, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 8 (1964) s. 30—34; I. Subera, Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej, *Prawo Kanoniczne*, 4 (1961) s. 631—768.

⁸ J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej. T. 2. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1964 s. 7—39.

⁹ B. Kumor, Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000—1939), *Prawo Kanoniczne*, 9 (1966) nr 3—4 s. 2—26; Tenże, Granice archidiecezji krakowskiej (1000—1939), *Prawo Kanoniczne*, 6 (1963) s. 535—556; Tenże, Dzieje polityczno-geograficzne diecezji tarnowskiej, Lublin 1958; Tenże, Organizacja terytorialna diecezji kieleckiej, *Nasza Przeszość*, 17 (1963) s. 187—232.

¹⁰ Tenże, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, 13 (1966), z. 4 s. 5—75.

dzo licznych wypadkach ich wzajemną zależność¹. Podobny stan rzeczy zaobserwowano na terenie Czech i Słowacji² oraz na Ziemiach polskich³. Ze względu na wspomnianą korelację obydwu administracji terytorialnej — państwowej i kościelnej, jak również z uwagi na fakt, że ziemie wchodzące w skład Państwa Polskiego stanowiły główną kanwę dla kościelnej organizacji terytorialnej, przedstawiamy w kilku ogólnych rzutach rozwój terytorialny Polski niepodległej.

Według J. Natansona-Leskiego państwo Mieszka I w latach tworzenia pierwszego biskupstwa polskiego w Poznaniu obejmowało Wielkopolskę, Śląsk, Małopolskę, Mazowzse i Pomorze Gdańskie⁴. Kiedy w latach 999/1000 doszło do budowy polskiej organizacji metropolitalnej, granice państwa Chrobrego obejmowały nadto Pomorze Zachodnie a gęstość zaludnienia według H. Łowmiańskiego wahała się od 4 do 5 osób na km², co w sumie dało ok. 1125 tys. ludności w całym kraju⁵, podzielonym na 1 archidiecezję (Gniezno) i 4 diecezje (Kołobrzeg, Kraków, Poznań i Wrocław). Polska Bolesława Krzywoustego, za panowania którego doszło do dalszej rozbudowy organizacji diecezjalnej, obejmowała ok. 250 tys. km² i liczyła według Łowmiańskiego „nie więcej niż 275 tys. ludności”⁶. Obszar całego kraju był podzielony na 1 archidiecezję (Gniezno) i 7 diecezji, wchodzących w skład polskiej prowincji kościelnej (Kamień, Kraków, Lubusz, Płock, Poznań, Włocławek, Wrocław). Trzeba i to podkreślić, że XII w. był ostatnim czasokresem, kiedy to granice polskiej metropolii kościelnej pokrywały się z granicami Państwa Polskiego. Od XIII w., z chwilą włączenia diecezji chełmińskiej do metropolii ryskiej (1255), harmonia ta została zburzona. Odtąd aż do końca istnienia Polski niepodległej granice polskich prowincji kościelnych nie pokrywały się z granicami politycznymi państwa. Metropolia bowiem ryska, będąca zagraniczną prowincją kościelną, aż do końca swego istnienia (1566) zatrzymała w swych granicach diecezje pruskie, przynależne w późniejszym okresie do Polski, już to bezpośrednio, już to w formie lenna. Gnieźnieńska prowincja kościelna natomiast zatrzymała w swych granicach te ziemie, które straciło Państwo Polskie (Śląsk, Ziemia Lubuska), podobnie jak i metropolia lwowska aż do XIX w. obejmowała m. in. Mołdawię i Besarabię, które od końca XIV w. przez pewien czas, w formie lenna, należały do Polski.

Odbudowane pod koniec XIII i w pierwszej połowie XIV w. Królestwo Polskie objęło Małopolskę, Wielkopolskę, Ziemię Łęczycką, Sieradzką i Ku-

¹ G. le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médiévale*, W: A. Flüche, V. Martin, *Histoire de l'église*, Paris 1939, t. 12 p. 1 s. 206; J. F. Lemarignier, J. Gaudemet, G. Mollat, *Institutions ecclésiastiques*. W: F. Lot, Fautier, *Histoire des institutions françaises au Moyen Age*, Paris 1962, t. 3 s. 186; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin 1954, Bd 2 s. 745 n.

² H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938 s. 47 n; E. Fügedy, *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5 (1957) fasc. 3/4 s. 373 nn.

³ J. Allendorf, *Die Archidiakonate des Bistums Cammin*, Freiburg i. B. 1927 s. 23; K. Ślaski, *Dzieje Ziemi Kołobrzesckiej do czasów jej germanizacji*, Toruń 1948 s. 55 n.; P. Szafrań, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem, Lublin 1958 s. 55; B. Kumor, Uwagi o osadnictwie i organizacji kościelnej Sądeczyzny w XIII i XIV wieku*, *Małopolskie Studia Historyczne*, 5 (1962) z. 3/4 s. 136 n.

⁴ J. Natanson-Leski, *Państwo Mieszka Pierwszego. (Zagadnienia terytorialne)*, *Studia Wczesnośredniowieczne*, 4 (1958) s. 7—95.

⁵ H. Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953 s. 242, 244.

⁶ H. Łowmiański, op. cit. s. 234.

jawy. Była to zaledwie połowa dawnego obszaru Królestwa, obejmująca ok. 110500 km² z ludnością według T. Ładogórskiego 936 tys.⁷ Poza granicami odbudowanego i zjednoczonego państwa pozostały Śląsk, Ziemia Lubuska, Pomorze Zachodnie i Wschodnie oraz Mazowsze. Do r. 1370 obszar Królestwa został znacznie powiększony przez przyłączenie do niego w latach 1340—1366 Rusi Czerwonej oraz mniejszych nabytków w rejonie Wschowy (1343), Wąlcza i Czaplina (1364/68) i sołdowanie Mazowsza (1351). W granicach powiększonego Królestwa w r. 1375 były już 2 prowincje kościelne (Gniezno, Lwów) z 2 archidiecezjami i 7 diecezjami (Kraków, Płock, Poznań, Włocławek, Przemysł, Chełm, Włodzimierz); 3 diecezje (Kamień, Lubusz, Wrocław) oraz poważne części diecezji włocławskiej i krakowskiej znalazły się poza politycznymi granicami Monarchii Kazimierzowskiej.

Połączenie Polski z Litwą, przypieczętowane unią lubelską w 1569, rozszerzyło ogromnie granice polityczne państwa na wschód i północ. Po rozejmie zapolskim (1582) obszar państwa obejmował ok. 815 tys. km², a po rozejmie dywilińskim ok. 990 tys. km². Ludność Rzeczypospolitej, łącznie z lennami (Prusy, Kurlandia, Łębork, Bytów), ok. 1582 r. szacuje się na przeszło 8000000⁸. Po upadku metropolii ryskiej (1586), która m. in. obejmowała diecezje pruskie, w granicach Państwa Polskiego w pierwszej połowie XVII stulecia znajdowały się 2 prowincje kościelne (Lwów, Gniezno), 2 archidiecezje i 15 diecezji. Taki też stan utrzymał się do 1772 r., chociaż granice państwa zwały się znacznie po pokoju oliwskim (1660) i rozejmie andruszowskim (1667). Obszar państwa wynosił bowiem ok. 730 tys. km² z 11400000 ludności⁹.

Jest rzeczą naprawdę dziwną, że w okresie przedrozbiorowym na ziemiach etnicznie polskich istniała tylko jedna metropolia gnieźnieńska. Na zjawisku tym zaciążył zapewne fakt, że utworzona w r. 1000 ta metropolia objęła swymi granicami całą monarchię wczesnopiastowską. Wszelkie też późniejsze zatargi i procesy o całość metropolii wiązały się najczęściej z analogicznymi faktami, mającymi na celu obronę politycznej całości ziem polskich. Wzrastająca do XIV w. ilość biskupstw sufraganalnych powstawała przez podział istniejących dotąd diecezji, a nie przez chrystianizację nowych terenów. Zmiana na tym odcinku nastąpiła dopiero od końca XIV w., kiedy to powstałe diecezje na ziemiach litewsko-ruskich zostały faktycznie podporządkowane metropolii gnieźnieńskiej. Granice zaś powstałej w XIV w. metropolii halicko-lwowskiej z gnieźnieńską biegiły mniej więcej granicą etniczną między Białorusinami — Małorusinami i Polakami.

Odnosnie tworzenia dalszych metropolii należy zauważyć, że według przekazu kroniki Galla Polska Chrobrego miała posiadać „dwie metropolie razem ze swymi sufraganiami”¹⁰; jedna więc z metropolii zaginęła. W. Abraham odniósł tę relację do osoby arcybiskupa św. Bruna, który „w Polsce

⁷ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1 do połowy XV wieku, wyd. 2, Warszawa 1964 s. 158; J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa 1964 s. 82; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XVI wieku*, Wrocław 1958 s. 139. Inne szacunki ludności dla r. 1340 zob. Ir. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 11 (1963) nr 3/4 s. 532.

⁸ B. Baranowski, St. Herbst, *Wielonarodowościowa Rzeczypospolita szlachecka*. W: *Historia Polski*, t. 1 cz. 2 od połowy XV w., Warszawa 1957 s. 416.

⁹ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 2, od połowy XV wieku do r. 1795, wyd. 2, Warszawa 1966 s. 463; Wł. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1963 s. 112.

¹⁰ Galli Anonymi *Cronica et gesta ducum sive principum Poloniae*, ed. C. Maleczyński, W: *MPH, Nova Series*, t. 2, Kraków 1952 s. 20.

przebywał, organizując własną prowincję kościelną”¹¹. St. Łaguna, W. Kętrzyński i T. Silnicki poszli jeszcze dalej i wyznaczają terytorium i stolicę zaginionej metropolii (Łęczyca, Sandomierz, Płock)¹². Według Kętrzyńskiego metropolia ta „liczyłaby — cztery, może i pięć diecezji i żyła — lat może nieco więcej jak trzydzieści”¹³. Prawdopodobnie w oparciu o wzory węgierskie można przyjąć, że metropolia ta obejmowała raczej ziemie na wschód od Wisły z wyraźnym celem chrystianizowania terenów na wschodzie i północnym wschodzie. Założone ok. 1009 r. przez św. Stefana drugie arcybiskupstwo w Kalotosa na Węgrzech nie miało początkowo sufraganii, a jako główny cel wyznaczono mu uchrześcijanienie wschodnich i południowych rubieży Królestwa Węgierskiego¹⁴.

Nie brakło również starań, zmierzających do utworzenia drugiej metropolii w Krakowie, czego wyrazem są przekazy źródłowe z XIII w., informujące o Aaronie arcybiskupie krakowskim w XI w.¹⁵ i podjęte próby przywrócenia praw metropolitalnych dla Krakowa. Tak w rezultacie starań biskupa krak. Gedki († 1186) otrzymał jego następca, bp Pełka, od papieża Urbana III bullę *In eminenti sedis apostolicae*, mocą której tenże zatwierdził dotychczasowy zwyczaj, przyznający biskupom krakowskim pierwsze miejsce po metropolicie gnieźnieńskim (przed biskupem wrocławskim) i prawo konsekrowania metropolity¹⁶. Około r. 1229 starania wznowił biskup Iwon, w czasie podróży do Włoch¹⁷, a w wieku XIV biskup Jan Grot u papieża Banedykta XII. W wyniku starań tego ostatniego, papież w r. 1336 zezwolił biskupom krakowskim na używanie paliusza, na pamiątkę tego, że Kraków był niegdyś metropolią („ne priscus suus succesionem temporis, quo metropolitico iure pollebat, oblitteraretur — fulgor”)¹⁸. Do tego samego projektu nawiązywał w XV w. Jan Długosz, żywiąc nadzieję, że „wreszcie któryś z biskupów krakowskich, dzięki — łaskawości papieża i króla, odzyska dawno — utraconą godność metropolity i otrzyma jako sufraganie diecezje: przemyską, chełmską i lubuską”¹⁹. Na innym miejscu dodaje on, że „kiedy ten tak potrzebny splendor diecezji krakowskiej — za zmiłowaniem Bożym i łaskawością królów polskich, oraz zgodą biskupów krakowskich i arcybiskupów gnieźnieńskich zostanie przywrócony, wówczas wrośnie nie mały splendor i zaszczyt dla prymasa polskiego; będzie on bowiem wówczas prymasem nie nad jedną metropolią lwowską, lecz nad dwiema — krakowską i lwowską”²⁰.

Do tej myśli wrócono w okresie przedrozbiorowym jeszcze dwukrotnie:

¹¹ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, wyd. 3, Poznań 1962 s. 142.

¹² St. Łaguna, *Pierwsze wieki Kościoła polskiego*, *Kwart. Hist.* 5 (1891) s. 561; S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii Bolesława Chrobrego*, W: *tenże*, *Polska X—XI wieku*, Warszawa 1961 s. 310 nn.; T. Silnicki, *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, W: *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, Poznań 1962, t. 1 s. 357.

¹³ S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii* s. 312, 344.

¹⁴ Th. v. Bogyay, *Kalocsa*, *LThK*, Bd. 5 (1960) col. 1264.

¹⁵ MPH III s. 355.

¹⁶ KDKK I nr 3 s. 6—8; Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, *Kraków 1937*, nr 110 s. 108 n.; por. R. Grodecki, *Gedko biskup krakowski*, W: *Pol. Stow. Biogr.* VII s. 366—367.

¹⁷ MPH III s. 326 n.

¹⁸ J. Długosz, *Catalogus episcoporum Cracoviensium*, ed. A. Przeździecki, W: *Opera omnia*, *Kraków 1887*, t. 1. 411.

¹⁹ LBenef. t. 1 s. 5 n.

²⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae libri 12*, ed. A. Przeździecki, W: *Opera omnia*, *Kraków 1872*, t. 10 s. 295.

raz w r. 1631, w wysuniętym przez Alberta Polaka, franciszkanina, „Projekcie” utworzenia nowych metropolii łacińskich w Krakowie, Kijowie i Wilnie²¹ i po raz drugi — na sejmie grodzieńskim w r. 1793, kiedy to zamyślano nawet nad przeniesieniem do Krakowa godności prymasowskiej²². Niestety, projekty te nigdy nie wyszły poza granice nieśmiałych planów; Kraków zaś przez 7 wieków Polski niepodległej musiał się zadowolić jedynie pierwszym miejscem w szeregu sufraganii gnieźnieńskich. Postulaty te miały być zrealizowane dopiero w odrodzonym Państwie Polskim (1925).

Na początku wieku XVI król Aleksander poczynił w Rzymie starania, zmierzające do wyniesienia Warmii do godności metropolii dla diecezji pruskich. Myśl ta zrodziła się prawdopodobnie w ośrodku warmińskim biskupa Ł. Waczenrodego a znalazła poparcie w osobie wielkiego kanclerza Królestwa i późniejszego prymasa Polski, Jana Łaskiego. Jeszcze 14 III 1505 J. Łaski informował tegoż biskupa warmińskiego, że „co do arcybiskupstwa na Warmii, to nie ma specjalnych przeszkód, a posłowie (do Rzymu) otrzymali tylko ogólne zalecenia, by nie przedsięwzięli żadnych kroków bez uprzedniego porozumienia się na piśmie”²³. Widocznie sprawy te były już wówczas omawiane w Rzymie. Ogólne jednakże pełnomocnictwa dla posłów rzymskich odnośnie do utworzenia metropolii warmińskiej nie mogły posunąć sprawy naprzód, mimo dość żywych zabiegów biskupa Waczenrodego. 22 V 1505, działający z jego ramienia na terenie Kurii papieskiej archidiakon warmiński Jan Sculteti, doniósł ordynariuszowi warmińskiemu, że posłowie polscy czynili pewne trudności w Rzymie w sprawie kościoła warmińskiego, zasłaniając się brakiem mandatu królewskiego²⁴. We wrześniu 1505 r. sprawy utknęły na martwym punkcie²⁵. Na nowe tory pchnęła je dopiero suplika króla Aleksandra, poparta przez sejm walny z 28 II 1506, skierowana do papieża Juliusza II. „Wypada jak najbardziej — pisał król — by na terytorium Prus przynajmniej jedna z czterech uprzednio wymienionych diecezji została wyniesiona do godności metropolii — —. Ponieważ diecezja warmińska znajduje się w centralnym położeniu Prus i w pośrodku pozostałych diecezji a uposażenie jej jest bogatsze od innych, dlatego też najbardziej byłoby wskazanym, gdyby ona została wyniesiona do godności metropolii”²⁶. W dalszych partiach supliki król proponował, aby w skład nowej metropolii weszły diecezje (pruskie) chełmińska, pomezkańska i sambijska z metropolii ryskiej i diecezja żmudzka z gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Planów tych, niestety, nigdy nie zrealizowano. Energiczne bowiem przeciwdziałanie zakonu krzyżackiego całkowicie stordowało te zamiary²⁷. Z podobną kontratakacją, tym razem ze strony króla Zygmunta Starego i prymasa Jana Łaskiego, spotkał się plan biskupa płockiego Erazma Ciołka, dążącego do wyłączenia się spod zwierzchności metropolitalnej Gniezna i utworzenia metropolii we Włocławku²⁸.

²¹ T. Długosz, Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw sprzed r. 1631, *Przeгляд Teologiczny*, 13 (1931) s. 99—109.

²² Volumina legum X s. 321 n.

²³ Akta Aleksandra króla polskiego (1501—1506), wyd. F. Papeé, Kraków 1927 (*Monum. Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustr.* t. 19) nr 281 s. 463—464.

²⁴ *Ibid.* nr 288 s. 483—484.

²⁵ *Ibid.* nr 298 s. 505 n.

²⁶ *Ibid.* nr 311 s. 520 n.

²⁷ A. Rogalski, Kościół katalicki na Warmii i Mazurach, Warszawa 1956 s. 106.

²⁸ H. Folwarski, Erazm Ciołek biskup i dyplomata, Warszawa 1935 s. 183. S. Chodźński, Włocławska diecezja, W: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, Warszawa 1911, XXXII s. 578.

Tak więc, mimo wysuwania kilkakrotnych projektów rozbudowy organizacji metropolitalnej w Polsce przedrozbiorowej, całość tych ziem pozostawała w ramach metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej, a nadto niektóre diecezje (pruskie) w granicach metropolii ryskiej a po jej upadku na gruncie prawnym „diecezji wyjętej” (Warmia).

Rozdział 1

GRANICE METROPOLII GNEŹNIEŃSKIEJ I JEJ SUFRAGANII

1. METROPOLIA GNEŹNIEŃSKA ²⁹

Trwałym skutkiem zjazdu gnieźnieńskiego w r. 1000, usankcjonowanym porozumieniem Bolesława Chrobrego z Ottonem III, było założenie metropolii gnieźnieńskiej, o istnieniu której informują źródła już w r. 999 ³⁰. Erekcji nowej metropolii dokonał pap. Sylwester II (999—1003); dokumentu fundacyjnego względnie erekcyjnego nie posiadamy. Nowej metropolii podporządkowano świeżo założone biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu ³¹. Istniejące od 968 r. pierwsze biskupstwo polskie w Poznaniu zostało wcielone do metropolii prawdopodobnie dopiero około r. 1075 ³². Odtąd granice metropolii pokrywały się mniej więcej z politycznymi granicami państwa i obejmowały obszar zbliżony do terytorium dzisiejszego

²⁹ Wazniejsza bibliografia przedmiotu: Wł. Abraham, Gniezno i Magdeburg, W: *tenże*, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII* s. 263—282; W. Hoppe, Das Erzstift Magdeburg und der Osten, *Historische Zeitschrift*, 135 (1927) s. 369—381; J. M. Jedlicki, La création du premier archevêché polonais à Gniezno et ses conséquences au point de vue des rapports entre la Pologne et l'Empire german., *Revue Hist. Droit Franc. et Étrang.*, Ser. 4 A, 12 (1933) s. 645—635; A. Lewicki, Starania Kazimierza Wielkiego o pozyskanie biskupstw kamieńskiego i chełmińskiego dla archidiecezji gnieźnieńskiej, *Kwart. Hist.*, 3 (1889) s. 449—458; A. Mańkowski, Dwa dokumenty do historii związku metropolitalnego rysko-chełmińskiego i gnieźnieńsko-chełmińskiego, Pelplin 1938 (Odb. z *Miesięcznika Diecezji Chełmińskiej* 1938 nr 4—5); S. Nowogrodzki, Walka o biskupstwo kamieńskie za Kazimierza Wielkiego, *Jantar* 2 (1938) z. 4/8; J. Obiąg, Egzemplcja diecezji warmińskiej i jej obrona za biskupa Mikołaja Szyszkowskiego, *Polonia Sacra*, 7 (1955) s. 123—136; J. Oswald, Riga und Gnesen im Kampf um die Metropolitangewalt über die preussischen Bistümer, W: *Personal und Verlesungsverzeichnis der Staatlichen Akademie zu Braunschweig*, Wintersemester 1942/43 s. 8; A. Sabisch, Bistum Breslau und Erzbistum Gnesen vor allem im 16. und 17. Jahrhundert, *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, 5 (1940) s. 96—141; L. Schulte, Die Exemption des Breslauer Bistums, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 51 (1917) s. 1—29; W. Schulte, Zur Geschichte der Lostrennung des Bistums Breslau von dem polnischen Metropolitansprengel, *Oberschlesische Heimat*, 3 (1907) s. 177—180; J. Walicki, Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna, Lublin 1960; M. Wehrmann, Cammin und Gnesen, *Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*, 11 (1896) s. 138—156; L. Winowski, Stosunki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską w latach 1740—1748, *Przegląd Zachodni*, 11 (1955) s. 613—692; T. Wojciechowski, Gniezno i Wrocław, W: *tenże*, *Studia historyczne*, Warszawa 1955 s. 59—67; M. Wojtas, Przynależność diecezji wrocławskiej do prowincji gnieźnieńskiej, *Sprawozd. z czynności i posiedzeń Pol. Akad. Umiej.* 23 (1929) s. 8—11.

³⁰ Z. Kozłowska-Budkowa, Repertorium polskich dokumentów nr 4 s. 5 n.; Najnowsze omówienie zjazdu gnieźnieńskiego wraz z bibliografią przedmiotu podał P. Bogdanowicz, Zjazd gnieźnieński w roku 1000, *Nasza Przeszość*, 16 (1962) s. 5—151.

³¹ Thietmari Chronicon, lib. IV, cap. 28, W: *MPH I* s. 260; Kronika Thietmara, Wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953 s. 206.

³² J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej, t. 1 Kościół katedralny w Poznaniu, Poznań 1959 s. 42.

Państwa Polskiego. W tym samym okresie odpadło od metropolii biskupstwo sufragalne w Kołobrzegu, które w nieznanych bliżej okolicznościach całkiem zanikło przed r. 1015.

Jak się ostatnio przyjmuje, jeszcze za Bolesława Chrobrego († 1025) ilość sufraganii polskiej prowincji kościelnej została pomnożona przez utworzenie diecezji w Kruszwicy, która prawdopodobnie była kontynuacją diecezji kołobrzesckiej³³; przypuszczalnie za rządów Władysława Hermana (ok. 1097) stolica tej diecezji została przeniesiona do Włocławka³⁴. Nie brak też hipotez, które przyjmują istnienie na Kujawach pod koniec XI i na początku XII w. dwóch diecezji: kruszwickiej i włocławskiej³⁵. W wypadku przyjęcia tej hipotezy ilość sufraganii metropolii gnieźnieńskiej wynosiłaby jeszcze w XI stuleci 6 (Kraków, Kruszwica, Płock, Poznań, Włocławek, Wrocław).

W r. 1075, jak się przyjmuje, włączono do metropolii nowo utworzoną dla Mazowsza diecezję płocką, zwaną początkowo „diecezją mazowiecką”³⁶. Wreszcie w latach 1124/25 w skład metropolii weszła nowo erygowana diecezja lubuska³⁷. W ten sposób w pierwszej połowie XII w. metropolia obejmowała: archidiecezję gnieźnieńską oraz diecezje: krakowską, wrocławską, poznańską, włocławską, płocką, lubuską i prawdopodobnie kamińską. Tak co do obszaru, jak i ilości sufraganii, polska prowincja kościelna zajmowała jedno z przedniejszych miejsc wśród łacińskich metropolii Zachodu. Spośród 9 prowincji kościelnych XIII-wiecznej Francji tylko 4 metropolie posiadały większą ilość sufraganii od Gniezna (Reims — 11, Narbonne — 10, Auch — 11 i Tours — 12)³⁸, ale pod względem terytorialnym wszystkie mu ustępowały. XII-wieczne Niemcy posiadały 6 metropolii, ale z tych tylko Moguncja (16) i Salzburg (9) obejmowały większą ilość biskupstw sufragalnych od Gniezna³⁹. Erygowana współcześnie z Gniezmem ostrzyhomską prowincja kościelna na Węgrzech otrzymała 9 sufraganii⁴⁰. Wyższość Gniezna nad pozostałymi metropoliami była i na tym odcinku, że polska prowincja kościelna miała charakter metropolii narodowej, podczas gdy wymienione uprzednio tego charakteru nie posiadały.

Tymczasem do połowy XII w. sam ustrój metropolitalny Gniezna dwa razy przeżył chwile głębokiego kryzysu. W rezultacie zmian politycznych w Polsce po śmierci Mieszka II organizacja kościelna została prawie całkowicie zniszczona, a wraz z nią prawdopodobnie na pewien czas zanikła godność metropolita Gniezna⁴¹. Współczesne przekazy źródłowe świadczą, że za czasów Kazimierza Odnowiciela biskup krakowski Aaron nosił tytuł

³³ St. Librowski, Wizytacje diecezji włocławskiej, z. 1 s. 19 n.; K. Górski, Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy, *Studia Wczesnośredniowieczne*, 2 (1953) s. 54 n.

³⁴ St. Librowski, op. cit. s. 21.

³⁵ Wł. Abraham, Statuty kapituły w Kruszwicy. Do druku przygot. J. Sawicki, *Polonia Sacra*, 8 (1956) s. 251—315; J. Tazbirowa, Początki biskupstwa na Kujawach, *Przegląd Historyczny*, 53 (1962) s. 229—242.

³⁶ Por. niżej — diecezja płocka.

³⁷ J. Walicki, Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego s. 60 n.

³⁸ F. Lot, R. Fawtier, *Histoire des institutions*, t. 3 s. 160.

³⁹ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Bd. 3 s. 950—972.

⁴⁰ E. Amann, A. Fliche, *L'Eglise au pouvoir des laïques (888—1057)*, Paris 1948 s. 379.

⁴¹ Innego zdania jest S. Kętrzyński, *Kazimierz Odnowiciel. W: tenże, Polska X—XI wieku*, Warszawa 1961 s. 520.

arcybiskupa⁴². Jest rzeczą pewną, że jeszcze w r. 1075 organizacja metropolitalna Kościoła polskiego pozostawiała pod względem faktycznym wiele do życzenia. Zwracał na to uwagę pap. Grzegorz VII, który w liście apostolskim *Quoniam honor, qui ministris* z 23 IV 1075, skierowanym na ręce Bolesława Śmiałego, domagał się od króla uporządkowania spraw organizacyjnych metropolii polskiej⁴³. W rezultacie działalności papieża i króla przybyli do Polski legaci papiescy i przywrócili do życia metropolię gnieźnieńską⁴⁴. Pochodzący z XVI w. *Katalog arcybiskupów gnieźnieńskich* wymienia pod rokiem 1076 abpa Piotra⁴⁵.

Nowe niebezpieczeństwo wymierzone w strukturę organizacyjną metropolii i jej istnienie przyszło w XII w. z Niemiec. W wyniku starań wpływowego arcybiskupa Magdeburga Norberta, pap. Innocenty II, bullą *Sacrosancta Romana et apostolica Ecclesia* z 4 VI 1133, poddał jurysdykcji metropolity magdeburgskiego diecezje: „szczecińską, lubuską, pomorską, poznańską, gnieźnieńską, krakowską, wrocławską, kruszwicką, mazowiecką i wrocławską”⁴⁶. Sprzyjały temu faktowi i te okoliczności, że metropolita magdeburgski był gorliwym rzecznikiem interesów pap. Innocentego II, podczas gdy Kościół polski prawdopodobnie stał w opozycji do niego, opowiadając się za antypap. Anakletem II (1130—1138)⁴⁷. Tym samym Gniezno zostało pozbawione praw metropolitalnych i zrównane z innymi diecezjami polskimi. Na szczęście niebezpieczeństwo utraty niezawisłości Kościoła polskiego minęło szybko i faktycznie pozostało tylko na pergaminie. Ten sam bowiem papież, wydana 7 VII 1136, bullą protekcyjną dla arcybiskupstwa gnieźnieńskiego *Ex commissa nobis a Deo*, zagwarantował w pełni prawa metropolitalne Gniezna⁴⁸. Odtąd poprzez cały okres Polski niepodległej nikt nie wysuwał pretensji do zwierzchnictwa metropolitalnego nad Kościołem w Polsce i nikt nie kwestionował praw metropolitalnych Gniezna. Niebezpieczeństwo to, nieco w zmienionej formie, odżyło dopiero w okresie porozbiorowym (1820) i przyszło również ze strony Niemiec.

Dalsze dwa wieki XII—XIV przynoszą z jednej strony usiłowania Gniezna do rozszerzenia granic metropolii (Kamień, Chełmno), z drugiej zaś — walkę o utrzymanie stanu posiadania (Wrocław). Erygowane najpóźniej w r. 1139 biskupstwo w Wolinie dla Pomorza zostało prawdopodobnie włączone do metropolii gnieźnieńskiej; wydana bowiem 14 X 1140 przez pap. Innocentego II bulla protekcyjna dla biskupstwa pomorskiego *Ex commissa nobis* nie rozstrzygała spornej kwestii przynależności metropolitalnej nowej

⁴² MPH I s. 358, 416; II s. 794, 816, 830, 831, 873; por. S. Kętrzyński, op. cit. s. 536 nn.; R. Grodecki, Aaron, W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. I s. 165 n.; W. Kętrzyński, Czy Aaron był arcybiskupem krakowskim? *Przewodnik Nauk. i Liter.*, 1887 s. 282—288.

⁴³ KDWP, I nr 4 s. 6—7; MPH, I s. 367 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 9 s. 11—12.

⁴⁴ K. Tymieniecki, Bolesław II Szczodry albo Śmiały, W: *Pol. Słow. Biogr.*, II s. 255.

⁴⁵ MPH, III s. 406; por. II s. 928; zob. też Nie znany katalog arcybiskupów gnieźnieńskich, wyd. B. Bolz, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 11 (1965) s. 277.

⁴⁶ KDWP, I nr 6 s. 8—10; CDMas., I nr 52 s. 39—41; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 30 s. 35.

⁴⁷ Por. A. Petráni, Podwójne wybory papieża w roku 1130, *Roczniki Humanistyczne KUL*, 1 (1949) s. 17—38.

⁴⁸ KDWP, I nr 7 s. 10—14; CDMas., I nr 54 s. 42—47; Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 31 s. 36—38; por. K. Maleczyński, W sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej z r. 1136, Wrocław 1947.

diecezji⁴⁹. Na przynależność diecezji pomorskiej do polskiej prowincji kościelnej wskazuje m. in. fakt udziału biskupa pomorskiego Konrada w synodzie prowincjalnym w Łęczycy (1180)⁵⁰. Wprawdzie udało się abpowi magdeburgskiemu Wichmanowi z Seeburga od antypap. Wiktora IV 15 II 1160 otrzymać bullę włączającą biskupstwo pomorskie do jego prowincji kościelnej, ale dokument ten nie miał większego znaczenia, ponieważ z chwilą upadku antypapieża (1164) nie posiadał on żadnej mocy prawnej⁵¹. Tu też zapewne leżało m. in. źródło przeszło dwuwiekowej rywalizacji Gniezna i Magdeburga o podporządkowanie sobie pomorskiej diecezji. W wyniku ścierających się dwu orientacji bp pomorski Zygfryd uzyskał 24 II 1188 od pap. Klemensa III bullę *Ex iniuncto nobis a Deo*, która nie tylko brała biskupstwo pod specjalną opiekę św. Piotra oraz określała granice diecezji i przeniesienie jej stolicy z Wolina do Kamienia, ale również stwierdzała, że diecezja zwana odtąd „kamińska” jest poddana bezpośrednio Stolicy Apostolskiej⁵². Sprzyjały takiemu stanowi rzeczy inne okoliczności. W r. 1177 dawna stolica biskupstwa pomorskiego Wolin została zniszczona. Większe znaczenie posiadał fakt, że w r. 1181 księżęta Pomorza Zachodniego, w obawie przed zaborami Brandenburgii, złożyli hołd lenny cesarzowi niemieckiemu Fryderykowi Barbarossie, a w kilka lat później (1185) królowi Danii Kanutowi VI. Mimo takiego stanu rzeczy, 5 I 1207 arcybiskup gnieźnieński, Henryk Kietlicz uzyskał od pap. Innocentego III brewe *Venerabilis frater noster*, które nie tyle włączało diecezję kamińską do metropolii gnieźnieńskiej, jak raczej było „napomnieniem dla wyłamującego się spod zwierzchnictwa metropolity gnieźnieńskiego biskupa kamińskiego”⁵³. Dalsze dokumenty papieskie z XIII w. poddały diecezję pod zwierzchnictwo metropolity magdeburgskiego. Jeszcze pap. Innocenty III bullą *Cum tu, frater* z 3 II 1216 nakazał biskupowi kamińskiemu i jego kapitule należne posłuszeństwo metropolicie magdeburgskiemu⁵⁴. Ale nie minął rok od tej chwili, a jego następca pap. Honoriusz III w bulli z 20 III 1217, wydanej na prośbę Zygwina biskupa Kamienia, uznał znów diecezję za bezpośrednio podległą Stolicy Apostolskiej⁵⁵. Ale ten stan rzeczy trwał również bardzo krótko. Po śmierci bpa Zygwina († 1219) tenże papież, nie bez interwencji ze strony metropolity magdeburgskiego, powrócił znów do koncepcji poddania Kamienia magdeburgskiej prowincji kościelnej. Honoriusz III listem apostolskim *Litteras felicis memoriae* z 8 IV 1223 oraz jego następca pap. Grzegorz IX w brewe *Cum tu frater, episcopus* z 1 VII 1228 i *Cum beatæ memoriae* z 3 VIII 1228 przypominali biskupowi i kapitule w Kamieniu o jego zależności metropolitalnej od Magdeburga⁵⁶. Opór Kamienia przeciwko zakusom Magdeburga i tym razem był na tyle silny, że pap. Grzegorz IX listem apostolskim *Cum beatæ memoriae* z 3 VIII 1228 powołał specjalną komisję w osobach opatów cysterskich

⁴⁹ MPH, II s. 19 n.; PUB, I nr 30 s. 12 n.; por. J. Walicki, op. cit. s. 51; H. Heyden, Kirchengeschichte Pommerns, Bd. 1 s. 22 przyznaje, że „vor einer ausdrücklichen ausgesprochenen Errichtung eines exempten Bistum kann also für 1140 noch keine Rede sein”.

⁵⁰ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum, W. MPH, II s. 399; PUB, I nr 83 s. 58.

⁵¹ J. Walicki, op. cit. s. 79.

⁵² PUB, I nr 111 s. 85 n.; PL, 204 k. 1301—1303; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 116 s. 113.

⁵³ KDWP, I nr 50 s. 55; PUB, II: Nachtrag zu Bd I nr 144 s. 1; Regesta Pontificum, t. 1 nr 2958 s. 252.

⁵⁴ Regesta Pontificum, I nr 5061 s. 445; PUB, I nr 168 s. 127.

⁵⁵ PUB, I nr 177 s. 139.

⁵⁶ CDPom, I nr 10 s. 242, nr 166 s. 387, nr 167 s. 388; Regesta Pontificum, I nr 6987 s. 604, nr 8224 s. 708, nr 8249 s. 710.

i benedyktyńskich z Sichem, Husborg i Hildesleve dla skłonienia biskupa kamińskiego i jego kapituły do należnego posłuszeństwa Magdeburgowi⁵⁷. Pod tą samą datą papież wysłał podobne brewe na ręce ordynariusza kamińskiego⁵⁸. Atoli zależność Kamienia od Magdeburga i tym razem nie trwała zbyt długo. Biskup Konrad III, mimo iż wyszedł z kapituły magdeburskiej, zakrzętała się około przywrócenia diecezji statusu egzempcji. Potwierdził to pap. Grzegorz IX w liście apostolskim *Sua nobis venerabilis* z 20 III 1236, w którym m. in. powiedział, że „biskupstwo kamińskie, jak świadczy biskup Konrad, jest bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej”⁵⁹. Około połowy XIII w. powstała nawet myśl wyniesienia Kamienia do godności arcybiskupstwa i metropolii. Zagadnienie to poruszył pap. Innocenty IV w liście do biskupów Zwierzyńca i Ratzeburga z 2 IX 1247⁶⁰. Projektu tego jednakże zaniechano. Mimo tych dokumentów papieskich przynależność metropolitalna diecezji kamińskiej do XIV w. była nie wyjaśniona. Sprawa przynależności do metropolii gnieźnieńskiej odżyła z powrotem w XIV wieku. Podjął ją po r. 1317 abp Borzysław⁶¹ a następnie Kazimierz Wielki. Wiązało się to zapewne z planami króla odzyskania politycznych praw Polski w stosunku do Pomorza Zachodniego. Obszerny memoriał Kazimierza Wielkiego z 27 VII 1360, złożony na ręce pap. Urbana V m. in. sugerował włączenie Kamienia do metropolii gnieźnieńskiej; niestety śmierć króla (1370) i opór Kamienia dały w rezultacie ostateczny wyrok w postaci *Executorium* z 13 VII 1380, mocą którego diecezja kamińska została definitywnie uznana za bezpośrednio podległą Stolicy Apostolskiej, a arcybiskupom gnieźnieńskim zabroniono na przyszłość wznawiania pretensji do zwierzchności metropolitalnej nad diecezją⁶².

Również w tym okresie miał miejsce spór o przynależność do metropolii gnieźnieńskiej diecezji chełmińskiej, wydzielonej w r. 1243 z terytorium diecezji płockiej i z tego też powodu początkowo zaliczonej do sufraganii gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. W r. 1245 bp chełmiński Heidenryk brał udział w synodzie prowincjalnym we Wrocławiu podobnie jak w r. 1267⁶³. Tymczasem pap. Aleksander IV bullą *Cum universis Ecclesiae* z 31 III 1255 włączył diecezję do metropolii ryskiej⁶⁴. Z tego też powodu pod koniec XIII i na początku w. XIV arcybiskupi Jakub Świnka i Borzysław prowadzili starania w kurii papieskiej w Rzymie i Awinionie o odzyskanie utraconej diecezji, ale bez rezultatu⁶⁵. Na prośbę abpa gnieźnieńskiego Jakuba Świnki pap. Bonifacy VIII, dekretem *Sua nobis venerabilis frater* z 30 V 1295, zlecił dziekanowi i prepozytowi kapituły włocławskiej rozpatrzenie sporu⁶⁶, którego jednakże epilog był negatywny dla Gniezna. Diecezja chełmińska została przy metropolii ryskiej. Podjęte osobiście w r. 1317 przez abpa Borzysława w kurii awiniońskiej starania o przywrócenie praw metropolitalnych Gniezna w stosunku do diecezji chełmińskiej nie przyniosły wprawdzie i tym razem

⁵⁷ Regesta Pontificum, I nr 8248 s. 710; por. J. Walicki, op. cit. s. 32 przyp. 32, gdzie przytoczono dokument.

⁵⁸ Regesta Pontificum, I nr 8249 s. 710 n.

⁵⁹ Ibid. I nr 10122 s. 860.

⁶⁰ PUB, II nr 459a s. 2; Regesta Pontificum, II nr 1268 s. 1068.

⁶¹ Por. KDWP, II nr 991 s. 331 n.

⁶² J. Walicki, op. cit. s. 84—90.

⁶³ Statuta synodalia dioecisana s. Ecclesiae Wratislaviensis, ed. M. Montbach, Wrocław 1855 s. 298, 312.

⁶⁴ VMPL, I nr 124 s. 61; Regesta Pontificum, II nr 15770 s. 1299.

⁶⁵ Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928 s. 29 n.

⁶⁶ KDWP, II nr 734 s. 104.

zamierzonego celu, ale również nie przesądzały go ostatecznie. Pap. Jan XXII, w bulli *Inter curas multiplices* z 3 II 1317, odłożył wprawdzie na później rozpatrzenie problemu przynależności metropolitalnej diecezji chełmińskiej, ale równocześnie stwierdził, że diecezje „kamieńska i chełmińska znajdują się w granicach Królestwa Polskiego” i polecił wiernym obydwu diecezji uiszczać świętopietrze zwyczajem innych diecezji polskich⁶⁷. Dalsze próby podjęto w czasie pokoju toruńskiego (1466); m. in. wśród warunków pokojowych — jak informuje Długosz — postanowiono „że diecezja chełmińska zostanie przywrócona metropolii gnieźnieńskiej”⁶⁸. Niestety, zmiany tej nie zatwierdził pap. Paweł II i dopiero od chwili całkowitej likwidacji metropolii ryskiej (26 XII 1566) diecezja chełmińska została włączona do metropolii gnieźnieńskiej⁶⁹. Wprawdzie za rządów biskupa Stefana z Niborka (1480—1495) Stolica Apostolska przez pomyłkę uznała prawa metropolitalne Gniezna w stosunku do diecezji chełmińskiej, ale jeszcze w XVI w. papież w prowizjach dla biskupów chełmińskich podkreślali przynależność tej diecezji do ryskiej prowincji kościelnej⁷⁰. Również i na dworze królewskim w Polsce zdawano sobie sprawę z dalszej przynależności diecezji chełmińskiej do Rygi. Tak król Aleksander w suplice do pap. Juliusza II z 28 II 1506, popartej przez sejm walny w Lublinie, prosił, by do projektowanej metropolii warmińskiej włączyć m. in. również diecezję chełmińską z ryskiej metropolii⁷¹. Nieco później, w r. 1513 Zygmunt Stary nakazał biskupowi chełmińskiemu Janowi Konopackiemu, by „nikomu w żadnym wypadku, jak tylko gnieźnieńskiemu kościołowi metropolitalnemu był poddany”⁷². Wezwani w r. 1539 na synod prowincjalny w Piotrkowie biskup i kapituła chełmińska oświadczyli, że przybędą tylko wówczas, jeżeli otrzymają nakaz papieża, zastawiając się przynależnością do ryskiej prowincji kościelnej⁷³. W rzeczy samej na synod z Chełmna nikt nie przybył. W tej sytuacji synod, przypominając, że diecezja chełmińska została utworzona z terytorium biskupstwa płockiego, sprawę przekazał kancelarii królewskiej, która miała zabronić zarówno biskupowi, jak i kapitule, jako poddanym króla i Królestwa, wyłamywania się z metropolii gnieźnieńskiej⁷⁴. Spór został wznowiony w 3 lata później. Podobnie w r. 1542 ani biskup, ani kapituła katedralna nie stawili się na synod prowincjalny do Piotrkowa, tłumacząc się tak samo, że nie należą do metropolii gnieźnieńskiej. Synod przeto ponownie wniósł prośbę do tronu królewskiego, o nakazanie biskupowi chełmińskiemu, „by ten nie wyłamywał się spod metropolii gnieźnieńskiej”⁷⁵. Ale i tym razem nie nastąpił pożądaný epilog. 22 VI 1547 prymas Mikołaj Dzierzgowski wezwał na synod prowincjalny biskupa Tidemana Gise i zagroził, w razie nieposłuszeństwa, grzywną 3 tys. zł węg.⁷⁶ Wówczas to przebiegły ordynariusz chełmiński uciekł się do wiel-

⁶⁷ Ibid. nr 991 s. 331—333; por. J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821, t. 1, Poznań 1888 s. 510.

⁶⁸ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, XIV s. 459.

⁶⁹ Diecezja chełmińska s. 30.

⁷⁰ A. Mańkowski, Stefana z Niborka biskupa chełmińskiego stosunek do metropolii gnieźnieńskiej i ryskiej (1480—1495), *Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej*, 79 (1936) s. 81 nn.

⁷¹ Akta Aleksandra króla nr 311 s. 520—521.

⁷² UBCulm nr 798 s. 659.

⁷³ Ibid. nr 963.

⁷⁴ J. Sawicki, *Analecta z rękopisów bibliotek warszawskich*, *Prawo Kanoniczne*, 3 (1960) nr 1/2 s. 358.

⁷⁵ Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w wieku XVI, zebrał B. Ulanowski, W: *Archiwum Kom. Praw.*, t. 1, Kraków 1895 s. 401 n.

⁷⁶ UBCulm nr 983 s. 825 n.

kiego podstępu. Zwrócił się mianowicie za pośrednictwem ks. Albrechta Pruskiego, luteranina, do jego brata, abpa ryskiego Wilhelma, by ten przypomniał biskupowi chełmińskiemu jego obowiązki sufraganalne wobec Rygi⁷⁷. Na synodzie w Łęczycy (1547) zjawili się wprawdzie przedstawiciele biskupa chełmińskiego, ale oświadczyli w jego imieniu, że ze względu na to, iż diecezja chełmińska należy do ryskiej prowincji kościelnej, bez specjalnego zarządzenia Stolicy Apostolskiej nie mogą wziąć udziału w synodzie. Synod zaś powziął uchwałę, by za pośrednictwem króla wszcząć starania w Rzymie o inkorporację diecezji do polskiej prowincji kościelnej^{77a}. Sprawa nabrała tak szerokiego rozgłosu, że 18 VIII 1547 ks. Stanisław Hozjusz korespondował na ten temat z biskupem chełmińskim T. Gise i stwierdzał przynależność Chełmna do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej⁷⁸. Tymczasem, zgodnie z petycją bpa Gise, arcybiskup ryski Wilhelm Brandenburski wydał 19 VIII 1547 uroczysty protest przeciwko metropolicie gnieźnieńskiemu, usiłującemu bezprawnie włączyć do swojej prowincji kościelnej diecezję chełmińską i warmińską, czyniąc „w ten sposób wielką krzywdę i bezprawie dla świętego kościoła metropolitalnego w Rydze”⁷⁹. Rzecz dziwna, że uroczysty protest doszedł do skutku, chociaż arcybiskup ryski nie tylko stracił w rezultacie reformacji wszystkie sufraganie, ale i sam był już luteraninem.

W odpowiedzi na wspomniany protest i postulat synodu z 1547 r. Zygmunt August, na prośbę prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego, zwrócił się 26 II 1550 do pap. Juliusza III, by ten włączył do gnieźnieńskiej metropolii diecezję chełmińską i warmińską⁸⁰. Jaki był wynik supliki, nie wiemy, ponieważ nieznana jest odpowiedź z Rzymu. Ale sprawa przynależności metropolitalnej diecezji chełmińskiej pozostała nadal niezłatwioną. W bulli prowizyjnej biskupa Jana Lubodzieckiego z 18 XI 1551 arcybiskup ryski był poświadczony jako metropolita⁸¹. Podobny stan stwierdziła kapituła warmińska w liście do biskupa St. Hozjusza (29 V 1551) i jeszcze 4 I 1552 sam bp Hozjusz w liście do arcybiskupa ryskiego Wilhelma Brandenburskiego⁸². Sam zresztą bp Lubodziecki w liście do bpa St. Hozjusza z 19 VIII 1556 pisał, że „na najbliższy synod prowincjalny jest nie tyle wezwany, ile groźbami przymuszany, jako jeden z sufraganów gnieźnieńskich”, chociaż, jak sam stwierdza, „jego diecezja należy do innej [ryskiej] metropolii”⁸³. Prowizja biskupa Stanisława Żelisławskiego (9 X 1562) i Piotra Kostki (4 I 1574) pomija sprawę przynależności metropolitalnej milczeniem⁸⁴. A. Mańkowski przyjmuje, że po „czasowej egzempcji” diecezji, po upadku metropolii ryskiej, przynależność jej do metropolii gnieźnieńskiej datuje się od czasu synodu prowincjalnego gnieźnieńskiego 1589 r., kiedy to biskup i kapituła chełmińska

⁷⁷ Ibid. nr 984, s. 826 n., nr 985 s. 827.

^{77a} Andrzeja Zebrzydowskiego, biskupa włocł. i krak. korespondencja z lat 1546—1553, wyd. Wł. Wiśniewski, Kraków 1878 nr 836 s. 450.

⁷⁸ Stanisław Hosii [...] epistolae (1525—1550), ed. T. Hipler, V. Zakrzewski, Cracoviae 1879, I s. 259.

⁷⁹ A. Mańkowski. Dwa dokumenty do historii związku metropolitalnego rysko-chełmińskiego i gnieźnieńsko-chełmińskiego s. 294 nn.

⁸⁰ Ibid. s. 298: „ut Warmiensis et Culmensis episcopi in iurisdictione Rigensi archiepiscopi absoluti metropolitanae Gnesnensis — auctoritatem agnoscant”

⁸¹ Excerpta nr 140 s. 104; Elementa ad fontium editiones, I: Polonica ex libris „Obligationum et solutionum” Camerae Apostolicae ab an. 1373, coll. J. Lisowski, Romae 1960 nr 698 s. 260; por. A. Mańkowski, Dwa dokumenty s. 299.

⁸² Stanisław Hosii epistolae. II nr 435 s. 36 n., nr 621 s. 147 n.

⁸³ Ibid., II nr 1652 s. 745 n.

⁸⁴ Excerpta nr 170 s. 110, nr 201 s. 118; por. A. Mańkowski, Dwa dokumenty s. 299.

byli reprezentowani przez kanonika Mikołaja Kostkę⁸⁵. Takie dokumenty urzędowe, jak proces informacyjny bpa Jana Tarnowskiego na arcybiskupstwo gnieźnieńskie, przeprowadzony w r. 1603 przez nuncjusza apostolskiego w Warszawie⁸⁶, i relacja o stanie archidiecezji abpa Wojciecha Baranowskiego z r. 1612⁸⁷ zaliczają diecezję chełmińską do metropolii gnieźnieńskiej.

Na połowę wieku XIV przypadają zabiegi cesarza Karola IV, zmierzające do oderwania diecezji wrocławskiej. Punktem wyjścia dla tej akcji stały się dwa fakty:

1° 24 VIII 1335 posłowie króla Kazimierza Wielkiego podpisali w Trenczynie akt, mocą którego Polska zrzekła się praw politycznych do księstw śląskich, które faktycznie były w posiadaniu korony św. Wacława, co następnie potwierdził sam król⁸⁸.

2° 4 IV 1344 pap. Klemens VI, na prośbę ces. Karola IV, bullą *Ex superne providentia maiestatis*, wyniósł Pragę do godności metropolii, której oprócz archidiecezji praskiej poddał nadto diecezje olumuniecką i nowo kreowaną litomyską⁸⁹. Nowej metropolii zaplanowano również poddać diecezję wrocławską, która pod względem politycznym znalazła się w granicach Królestwa Czeskiego. Wszczęciu takiej akcji sprzyjały również proczeskie rządy diecezją wrocławską bpa Przeclawa z Pogorzeli⁹⁰.

W tej sytuacji ces. Karol IV rozpoczął w r. 1348, trwające do 1360, zabiegi około dostosowania granic kościelnej organizacji metropolitalnej do politycznych granic swojego Królestwa. Zgodnie z tymi założeniami diecezja wrocławska na Śląsku miała być wyłączona z metropolii gnieźnieńskiej, a poddana praskiej prowincji kościelnej. Zabiegi te spotkały się z energicznym przeciwdziałaniem na terenie kurii papieskiej w Awinionie ze strony króla Kazimierza Wielkiego i metropolity gnieźnieńskiego Jarosława Bogoryi Skotnickiego. Mimo, iż cesarz zrzekł się praw cesarskich do Awinionu (1 i 2 XI 1348) oraz uroczystym dokumentem zobowiązał się opłacać świętopietrze z diecezji wrocławskiej (14 III 1349)⁹¹, oderwanie Wrocławia od polskiej prowincji kościelnej nie nastąpiło. Pap. Klemens VI, w liście apostolskim *Super negotio* do ces. Karola IV z 5 II i 22 III 1350, stwierdził, że nie może podjąć decyzji w sprawie przynależności diecezji wrocławskiej do praskiej metropolii, ponieważ „kanclerz króla Kazimierza przedłożył — w kurii papieskiej — bardzo liczne kontrargumenty”⁹². Nie odniosły skutku także bezpośrednie rokowania cesarza z królem Polski; przepadł również projekt podziału biskupstwa wrocławskiego na dwie diecezje, przy czym jedna miała być zależna od metropolii w Pradze, druga w Gnieźnie⁹³. W r. 1360 ces. Karol IV wycofał się z poczynionych zabiegów i pisemnie zobowiązał się wobec króla Polski, że

⁸⁵ A. Mańkowski, Dwa dokumenty s. 300; Diecezja chełmińska s. 40.

⁸⁶ BAV, Processus consistoriales, Vol. 11 A: Processus R. D. Joannis Tarnowski episcopi Vladislaviensis transferendi — ad metropolitanam ecclesiam Gnesnensem, nec non super statu ejusdem ecclesiae metropolitanae 1603 k. 56—69.

⁸⁷ Archiwum Kongregacji Soborowej, Rzym, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

⁸⁸ Historia Śląska, t. 1: do roku 1763, cz. 1: do połowy XIV w., oprac. W. Hołubowicz, K. Maleczyński, Wrocław 1960 s. 560 nn.

⁸⁹ Acta Clementis VI Pontificis Romani 1342—1352, opera L. Klickman, Pragae 1903 nr 363 s. 209—211 (*Monumenta Vaticana Res Gestas Bohemicas Illustrantia*, t. 1).

⁹⁰ T. Siłnicki, Dzieje i ustrój Kościoła katol. na Śląsku do końca XIV w., Warszawa 1953 s. 251 nn.

⁹¹ W. Schulte, Zur Geschichte der Lostrennung des Bisthums Breslau s. 177—180.

⁹² Acta Clementis VI Pontificis Romani nr 1229 s. 661, nr 1234 s. 662.

⁹³ T. Siłnicki, op. cit. s. 263.

sprawy nie wznowi; Wrocław, mimo obcej przynależności politycznej, pozostawał nadal sufraganią Gniezna⁹⁴. List apostolski pap. Urbana V *Cum ad officii nostri* z 24 II 1365, będący niejako epilogiem całej akcji, zapewniał króla o dalszej trwałości związków metropolitalnych Wrocławia z Gniezmem⁹⁵.

W XV w. stosunki między Wrocławiem a Gniezmem układały się normalnie. Nie jest prawdą, jakoby za bpa Konrada Oleśnickiego († 1447) odżyły tendencje separatystyczne⁹⁶. Niemiecki badacz A. Sabisch przytacza szereg pozytywnych przykładów, świadczących, że w całym XV w. „stosunki między Wrocławiem a Gniezmem były normalne”. Wprawdzie zmniejszył się nieco wpływ Gniezna na sprawy diecezji wrocławskiej, ale było to następstwem kurczenia się władzy metropolitów, politycznego bytu Śląska poza Polską i wzrastającego wpływu Niemczyzny we Wrocławiu⁹⁷. Niemniej o rozluźnieniu więzów metropolitalnych nie było jeszcze mowy. Wyrazem tej ścisłej łączności była m. in. bulla pap. Mikołaja V *In ea, que* z 7 VII 1448, mocą której potwierdził on wybór Piotra Nowaka na biskupstwo wrocławskie i przyznał, że jest ono sufraganią gnieźnieńskiej prowincji kościelnej^{97a}.

Rozłam religijny i niepokoje na Śląsku w pierwszej połowie XVI stulecia wpłynęły bardzo pozytywnie na zacieśnienie więzów między Wrocławiem a metropolią gnieźnieńską. Ordynariusze wrocławscy i ich sufragani otrzymywali konsekrację z rąk metropolity gnieźnieńskiego, kapituła wrocławska często zwracała się z różnymi petycjami do Gniezna; zarówno biskupi jak i kapituła główny ratunek przed zalewem protestantyzmu widzieli w osobie króla polskiego i metropolity gnieźnieńskiego, nawet język polski stał się codziennym językiem kanoników wrocławskich⁹⁸. Wprawdzie na licznych synodach prowincjalnych, odbytych w latach 1520—1566, mimo zaproszenia, nie zjawił się reprezentant diecezji wrocławskiej; podobnie nie było przedstawiciela na synodzie piotrowskim w r. 1577, kiedy to Kościół polski przyjął uchwały soboru trydenckiego⁹⁹, ale w dwóch wypadkach (1557 i 1561) przedstawiciel bpa Baltazara z Promnicy wziął udział w synodach prowincjalnych¹⁰⁰, a prawie w każdym wypadku biskupi usprawiedliwiali swoją nieobecność na synodzie i ogłaszali w swej diecezji statuty synodów prowincjalnych¹⁰¹. Jako dowód ścisłej łączności z metropolią było przyjęcie przez biskupów wrocławskich rytuału i patronału polskiego w księgach liturgicznych¹⁰².

Z chwilą opanowania zwycięskiego pochodzenia reformacji na Śląsku, mniej więcej od 1560 r., Habsburgowie przedsięwzięli szereg kroków, zarówno we Wrocławiu jak i w Rzymie, zmierzających do wyłączenia diecezji wrocławskiej z metropolii polskiej. Tym razem energiczna akcja dyplomatyczna Zygmunta Augusta, a zwłaszcza jego osobisty list z 21 V 1562 do pap. Piu-

⁹⁴ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, XII s. 244; por. T. Siłnicki, op. cit. s. 362—366; A. Sabisch, *Bistum Breslau und Erzbistum Gnesen* s. 102.

⁹⁵ VMPL, I nr 848 s. 632.

⁹⁶ W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962 s. 20.

⁹⁷ A. Sabisch, op. cit. s. 104—108.

^{97a} VMPL, II nr 85 s. 58.

⁹⁸ A. Sabisch, op. cit. s. 108—118.

⁹⁹ Zob. *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce* s. 365 nn. (1527), 378 nn. (1530), 383 nn. (1532), 387 nn. (1542), 427 nn. (1556), 494 (1577); por. A. Sabisch, op. cit. s. 118—125.

¹⁰⁰ *Materiały* s. 444, 456.

¹⁰¹ J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, 10: *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1963 s. 217 n., 235, 248, 253 n., 312.

¹⁰² A. Sabisch, op. cit. s. 126 nn.

sa IV, przecięły na pewien czas te starania¹⁰³. Zostały one wznowione w r. 1614 ze strony wrocławskiej kapituły katedralnej, chociaż ze względu na niespokojny czas ordynariusz Wrocławia, arcyksiążę Karol Habsburg (1608—1624), szwagier Zygmunta III Wazy, uznawał prawa metropolitalne Gniezna¹⁰⁴. 19 I i 18 II 1617 wystawił on dokument, mocą którego „uznał arcybiskupa gnieźnieńskiego za swego metropolitę”. Obydwa dokumenty zostały ingrosowane do akt czynności prymasa Wojciecha Baranowskiego¹⁰⁵. Trzeba jednakże wspomnieć, że już w r. 1612 prymas Wojciech Baranowski, w relacji do Rzymu, pisał, iż do metropolii gnieźnieńskiej należy m. in. biskupstwo wrocławskie na Śląsku, chociaż „biskup wrocławski od pewnego czasu zaczął się wyłamywać spod władzy metropolity”^{105a}. Nową okazją do podjęcia dalszych starań o uchylenie praw metropolitalnych polskiej prowincji kościelnej w stosunku do Wrocławia był wybór na biskupstwo wrocławskie Karola Ferdynanda, syna Zygmunta III Wazy (3 V 1625). Na żądanie kapituły wrocławskiej król Zygmunt III wystawił jej dokument (5 V 1624), w którym zobowiązał się m. in., że wpłynie na prymasa polskiego, by zrzekł się praw metropolitalnych w stosunku do diecezji wrocławskiej¹⁰⁶. Na szczęście metropolicie gnieźnieńscy nie myśleli wiązać się zobowiązaniami króla i pieczołowicie czuwali nad wykonywaniem praw metropolitalnych w stosunku do Wrocławia. Na synodach prowincjalnych 1621, 1628, 1634, 1638 i 1643 przypominali oni swe nieprzedawnione prawa w stosunku do diecezji wrocławskiej i obowiązek biskupów wrocławskich uczestniczenia w tychże¹⁰⁷.

Na szczególną uwagę zasługuje akcja prymasa Jana Wężyka i warszawskiego synodu prowincjalnego z 13 XI 1634. Z akt synodu okazuje się, że prawdopodobnie na prośby prymasa, pap. Urban VIII, w specjalnym liście apostolskim, skierowanym do synodu, potwierdził przynależność Wrocławia do polskiej prowincji kościelnej¹⁰⁸. W takiej sytuacji biskup wrocławski Karol Ferdynand w imieniu swoim i kapituły katedralnej usprawiedliwił swą nieobecność na synodzie w 1634 r. („quod in exilio manens, commode

¹⁰³ VMPL, II nr 717 s. 645 n.

¹⁰⁴ J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bistums und Hochstiftes, Breslau, Breslau 1868*, Bd 3 s. 363, 825—826; por. A. Sabisch, op. cit. s. 129.

¹⁰⁵ Archiwum Kongregacji Soborowej, Rzym, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska, H. Rybus, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 3 (1961) s. 234: „Episcopus Vratislaviensis in Silesia agnoscit archiepiscopum Gnesnensem pro suo metropolitano”.

^{105a} Archiwum Kongregacji Soborowej, Rzym, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

¹⁰⁶ J. Heyne, op. cit. s. 824: „Demum, ne Ecclesia illa a Rev. D. Archiepiscopo Gnesnensi, Primatē et primo Principe Regni, sub Primatialis et Metropolitanæ Ecclesiæ superioritatem atque jurisdictionem trahatur, neve ea receptio filii nostri in Episcopatum Vratislaviensem praeiudicium aliquod iuribus et consuetudinibus, quod dictam subiectionem Metropolitanæ Gnesnensi Episcopi Vratislaviensibus imposterum pariat, operam dabimus auctoritatemque nostram Regiam apud proxime futurum et pro tempore existentem Archiepiscopum Gnesnensem eo nomine interponemus, nec eam in rem Serenis. Principem filium nostrum, quamdiu episcopus fuerit, consensus spondemus”; por. W. Czaplinski, *Elekcja ostatniego biskupa polskiego we Wrocławiu, Wrocław 1948* s. 16.

¹⁰⁷ Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Laurentio Gembricki — — Archiep. Gnesn. — — A. D. 1621 — — celebrata, Cracoviae 1624 k. C.; Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Joanne Węzyk — — Archiep. Gnesn. — — A. D. 1628 — — celebrata, Cracoviae 1629 s. 94 n. (nlb.); Synodus provincialis sub — Joanne Węzyk — — Archiep. Gnesn. — — A. D. 1634 — — celebrata, Cracoviae 1636 k. D.; Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — Mathia Lubiński — — Archiep. Gnesn. — — A. D. 1643 — — celebrata, Varsaviae 1646 s. 41 n. (nlb).

¹⁰⁸ Synodus provincialis — — 1634, cap. 10: „praesertim cum et ipse Summus Pontifex modernus illam Ecclesiam (Vratislaviensem) Gnesnen. Suffraganeam, in litteris suis, coram synodo lectis, agnoscat”.

ad synodum venire non potuit"). Synod ten wprawdzie przyjął do wiadomości usprawiedliwienie, ale zażądał od biskupa wrocławskiego urzędowego oświadczenia, że uznaje jurysdykcję metropolity gnieźnieńskiego nad diecezją wrocławską¹⁰⁹. Bullą *Militantis Ecclesiae regimini* z 20 IX 1635 pap. Urban VIII zatwierdził wspomniane statuty synodalne wraz z artykułem o przynależności Wrocławia do metropolii gnieźnieńskiej¹¹⁰. W tej sytuacji biskup Karol Ferdynand, prawdopodobnie pod wpływem kurii papieskiej, złożył na piśmie przed 10 II 1637 uroczyste oświadczenie, w imieniu swoim i swoich następców, że „biskupstwo wrocławskie podlega arcybiskupowi gnieźnieńskiemu jako swemu metropolicie”. I ten dokument został ingrosowany do akt czynności prymasa Wężyka¹¹¹.

To zapewne oświadczenie skłoniło kapitułę wrocławską, mimo rządów polskiego biskupa, by kontynuować nadal wysiłki zmierzające do zrzucenia zależności metropolitalnej od Gniezna. Zapewne na życzenie Habsburgów, kanonik wrocławski Fryderyk Berg opracował (1638) memoriał w tej sprawie do ces. Fryderyka III, a 20 II 1641 kanonik Jan Best poruszył ją na sejmie Rzeszy w Regensburgu¹¹². W odpowiedzi na memoriał ces. Ferdynand III zażądał od kapituły wrocławskiej bliższych informacji na temat czasu i okoliczności zerwania więzi metropolitalnej z Gniezmem, by zdobyć lepsze argumenty przeciwko królowi polskiemu, popierającemu metropolitów gnieźnieńskich. Równocześnie cesarz zalecał kapitule, by nic nie uczyniła takiego, co by mogło świadczyć o uznaniu stanowiska metropolitalnego Gniezna¹¹³.

Ale i tym razem Wrocław formalnie został nadal w granicach metropolii polskiej. Prowincjalny synod prymasa Macieja Łubieńskiego z 1643 r. przypominał znów sufraganom metropolii obowiązek obsyłania synodu¹¹⁴. Nie mniej, jak słusznie zauważono, od połowy XVII wieku przynależność metropolitalna Wrocławia do Gniezna była raczej prawna, aniżeli faktyczna¹¹⁵. Papieskie bulle nominacyjne dla biskupów wrocławskich, z owego okresu nie poruszają tego problemu. Tak np. pap. Aleksander VII, w bulli nominacyjnej *Tuae in Nos et Apostolicam Sedem*, z 26 VIII 1656 przeznaczony dla następcy królewicza polskiego Ferdynanda, arcyks. Leopolda Habsburga, nie uczynił żadnej wzmianki o metropolii gnieźnieńskiej, ale też i nie powiedział żadnego słowa o egzempcji diecezji^{115a}. Podobnie nie ma wzmianki o przynależności metropolitalnej Wrocławia w bulli nominacyjnej dla arcyks. Karola Józefa Habsburga z 5 XII 1663, chociaż bulla *Ut tuarum civitatis et dioecesis* z 7 XII 1663, skierowana do tegoż biskupa, wymienia nuncjusza apostolskiego w Polsce^{115b}. Z milczenia tego nie można jednakże wnioskować,

¹⁰⁹ Ibid. cap. 10: „Ideo synodus justae excusationi locum reliquit, ita tamen, ne absentia hac vice indulta Ecclesiae Vratislaviensi Metropolitano Gnesnensi dudum adjunctae, quidquam deroget — ipse Ser. Carolus in suis quoque litteris non diffiteatur”.

¹¹⁰ Ibid. k. A₁—A₂.

¹¹¹ Regesty wybranych zapisek s. 251: „Ingrossantur litterae episcopi Vratislaviensis ac aliae, quibus agnoscitur eundem episcopum Vratislaviensem subesse archiepiscopo Gnesnensi, tanquam suo metropolitano”.

¹¹² J. Heyne, op. cit., Bd 3 s. 829 nn.; A. Sabisch, op. cit. s. 137 nn.

¹¹³ L. Winowski, Stosunki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską s. 627.

¹¹⁴ Por. przyp. 112; Karola Ferdynanda, bpa wrocławskiego i pióckiego, wymieniono jako nieobecnego; reprezentował go bp przemyski A. Trzebieński.

¹¹⁵ W. Urban, Zarys dziejów s. 26.

^{115a} Hofkammersarchiv, Wien, Reichsakten, Päpstliche Bullen und Breven, fasc. 111 k. 133—135.

^{115b} Ibid. k. 186—190 (kopia bulli z 5 XII 1663), k. 202—205 (kopia bulli z 7 XII 1663).

jakoby Rzym uznał już wówczas egzempcję diecezji. Wszak jeszcze 9 VIII 1521, w bulli nominacyjnej dla biskupa Jakuba z Salza — *Romanum decet Pontificem*, pap. Leon X również nie wspomniał o przynależności Wrocławia do polskiej prowincji kościelnej^{115c}, chociaż jej przynależność do Gniezna nie była jeszcze dyskutowana. Można tedy przypuszczać, że albo nie znamy bull ekspedycyjnych do metropolity, albo po prostu nie zostały wygotowane. Zresztą najczęściej w bullach nominacyjnych pomijano to zagadnienie.

Większe znaczenie posiada natomiast bulla nominacyjna *Pastoralis officii cura* z 21 X 1625, potwierdzająca ks. Karola Ferdynanda na biskupstwo wrocławskie. Papież poleca w niej księciu przyjąć konsekrację biskupią, ale nie mówi, że winien ją otrzymać z rąk metropolity^{115d}. Można przypuszczać, że tym razem wyraźna wzmianka o przynależności metropolitalnej diecezji została celowo pominięta, a to ze względu na warunki postawione nominatowi przez kapitułę wrocławską.

Od połowy XVII w. mnożą się wzmianki źródłowe o egzempcji diecezji wrocławskiej, chociaż nie brak i przeciwnych dowodów^{115e}. I tak w bulli nominacyjnej *Singularis et pereximiae* z 1 II 1626 arcyks. Leopolda Wilhelma na biskupstwo w Passawie również nic nie wspomniano o przynależności metropolitalnej diecezji, mimo iż należała ona do mogunckiej prowincji kościelnej^{115f}. Odnośnie do Wrocławia to należy zauważyć, że w bulli pap. Klemensa XII z 3 IX 1732 i w bulli *Apostolatus officium* pap. Benedykta XIV z 4 III 1748 są wzmianki, jakoby diecezja wrocławska była bezpośrednio zależna („immediate subiecta”) od Stolicy Apostolskiej¹¹⁶, co zdają się potwierdzać procesy informacyjne biskupów wrocławskich z drugiej połowy XVII i XVIII w.¹¹⁷. Ale nie brak przeciwnych dowodów. Tak np. biskup wrocławski kard. Fryderyk Heski (1671—1682) planował uzyskanie w Rzymie formalnego uznania egzempcji Wrocławia, ale z nieznanych bliżej powodów zamiarów swych zaniechał¹¹⁸. Sporządzane przez nuncjuszów papieskich procesy informacyjne prymasów Polski, począwszy od Jana Lipskiego (1638) aż do Antoniego Kazimierza Ostrowskiego (1777), wymieniają w licznych wypadkach diecezję wrocławską jako należącą do metropolii gnieźnieńskiej, chociaż stwierdzają, że biskupi wrocławscy wyłamują się spod praw metropolitalnych. Takie wypadki miały miejsce w latach 1638, 1674, 1739, 1777¹¹⁹. Również i metropolici gnieźnieńscy są w pełni świadomi praw w stosunku do diecezji wrocławskiej. Tak prymas Andrzej Olszowski (1674—1677), w roz-

^{115c} Ibid. k. 27—28 (kopia).

^{115d} Ibid. k. 84—92 (kopia).

^{115e} P. Gauschet, *Hierarchia catholica*, t. 4 s. 373, 388.

^{115f} Zob. przyp. 115a k. 93—96 (kopia).

¹¹⁶ W. Urban, *Zarys dziejów* s. 26 n.; L. Winowski, op. cit. s. 685 przyp. 45.

¹¹⁷ BAV, Processus R. D. Sebastiani Ignatii a Rostock — — ad ecclesiam cath. Wratislaviensem — — 1664. Processus consistoriales, vol. 62 k. 695—697'; Processus E. D. Friderici — — Card. Hossiae ad ecclesiam — — Wratislaviensem — — 1672. Proc. consist. vol. 70 k. 72: „ipsa ecclesia nulli suffragatur, sed immediate subiecta Sedi Apostolicae”; Processus E. D. Philippi Ludovici — — Card. de Zinzendorff — — 1732. Proc. consist. vol. 118 k. 639 n.

¹¹⁸ J. Jungnitz, *Die Breslauer Weihbischöfe*, Breslau 1914 s. 193.

¹¹⁹ BAV, Processus R. D. Joannis Lipski — — 1638. Proc. consist. vol. 36 k. 519: „Habet suffraganeos Cracoviensem — — Vratislaviensem in Silesia et Varmiensem in Prussia, qui praetendunt se exemptos”. Processus R. D. Andreae Olszowski — — 1674. Proc. consist. vol. 73 k. 152': „episcopos suffraganeos habet Cracoviensem — — Vratislaviensem”. Processus R. D. Christophori Antonii Szembek — — 1739. Proc. consist. vol. 136 k. 271': „habet suffraganeos — — ex antiquo more etiam auidi de Vratislaviensi”. Processus R. D. A. C. Ostrowski — — 1777. Proc. consist. vol. 173 k. 370': „Ad ecclesiam metropolitanam spectant — — episcopus Vratislaviensis, Vilmensis”.

prawie na temat uprawnień prymasa polskiego, m. in. poświęcił specjalny rozdział, w którym na podstawie dokumentów od 1458—1619 r. uzasadniał przynależność Wrocławia do polskiej prowincji kościelnej¹²⁰. Tak 20, 26 VIII i 17 XII 1744 oraz 15 II 1745 prymas Krzysztof Szembek, w oparciu o prawa metropolitalne, interweniował w obronie uwieczonych z polecenia króla pruskiego kanoników wrocławskich¹²¹. W r. 1755 prymas Adam Komorowski, w relacji do Rzymu, wśród biskupstw sufraganalnych Gniezna wymienia diecezję wrocławską¹²². Ten stan rzeczy zdaje się w pewnej mierze potwierdzać i mszał wrocławski z 1738 r., w którym dołączono „Msze własne patronów i święt Królestwa Polskiego”¹²³.

Dopiero następna ze znanych relacji do Rzymu — prymasa Michała Poniatowskiego (1789) nie wymienia Wrocławia wśród biskupstw przynależnych do metropolii gnieźnieńskiej, podobnie jak i jego proces informacyjny z r. 1784¹²⁴. Ale były to czasy już po pierwszym rozbiore kraju. Wydaje się przeto w świetle powyższych danych, że zarówno twierdzenie A. Sabischa jakoby po 1640 r. nastąpiła egzempecja Wrocławia¹²⁵, jak i bpa W. Urbana, że stało się to w r. 1732¹²⁶, postulują raczej dalsze badania z tego zakresu, aniżeli je kończą. Przytoczone bowiem przekazy źródłowe, posiadające poważny walor argumentu, świadczą, że w całym okresie przedrozbiorowym (1772) diecezja wrocławska faktycznie względnie formalnie należała do metropolii gnieźnieńskiej¹²⁷.

Prawie równocześnie z tendencjami wyłamania się spod jurysdykcji metropolii gnieźnieńskiej biskupa Wrocławia, zaistniała w XV w. dość niepewna sytuacja diecezji lubuskiej. Od połowy XIII w. diecezja ta pozostawała poza politycznymi granicami Polski i wchodziła w skład Brandenburgii. Już w r. 1239 arcybiskup magdeburski, drogą zbrojnej napaści, planował zagarnięcie Ziemi Lubuskiej, ale projekt ten natrafił na poważną przeszkodę ze strony margrabięgo brandenburskiego, który nosił się z podobnymi zamiarami. 20 X 1249 arcybiskup magdeburski Wilibrand, na mocy układu z Bolesławem Rogatką, księciem wrocławskim, zyskał dolny zamek w Lubuszu, połowę średniego, połowę miasta i Ziemi Lubuskiej z obydwu stron Odry. Drugą połowę Ziemi Lubuskiej zatrzymał wprawdzie książę dla siebie, ale przyjął ją jako lenno z rąk arcybiskupa magdeburskiego, chociaż prawo patronatu nad biskupstwem pozostało w rękach księcia wrocławskiego. W r. 1251 Ziemia Lubuska znalazła się w rękach margrabiów brandenburskich. W ten sposób granice polityczne Polski zostały mocno zacieśnione a biskupstwo lubuskie znalazło się poza jej granicami. Taki stan rzeczy stworzył niebezpieczną prognozę na przyszłość odnośnie przynależności diecezji do polskiej prowincji kościelnej, tym bardziej że w r. 1249 arcybiskup magdeburski nabył prawa patronatu w stosunku do biskupstwa. Wprawdzie więz biskupów lubuskich z Gniezmem była przestrzegana, ale powolne niemczenie kapituły i samych biskupów lubuskich wpływały na zanik świadomości tej zależności, doprowadzając niekiedy do ostrych konfliktów zarówno z władcami jak

¹²⁰ L. W i n o w s k i, op. cit. s. 634 nn.

¹²¹ Ibid. s. 655 nn.

¹²² Archiwum Kongr. Soboru, Rzym, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1755.

¹²³ A. S a b i s c h, op. cit. s. 128.

¹²⁴ Archiwum Kongr. Soboru, Rzym, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1789; BAV, Processus R. D. Michaëlis Poniatowski — — 1784. Proc. consist. vol. 185 k. 405 n.

¹²⁵ A. S a b i s c h, op. cit. s. 133 nn.

¹²⁶ W. U r b a n, Zarys dziejowy s. 26 n.

¹²⁷ Egzempeje diecezji stwierdziła bulla „De salute animarum” z 16 VII 1821 (Por. A. S a b i s c h, op. cit. s. 139 nn.).

i metropolitami Polski¹²⁸. Niemniej przez całą drugą połowę XIII i w. XIV diecezja lubuska należy do metropolii gnieźnieńskiej, a jej biskupi biorą udział w polskich synodach prowincjalnych (1257, 1285, 1287, 1326, 1357, 1375)¹²⁹. Więzy te z metropolią polską wzmocniły się bardzo w XIV w. dzięki polityce protekcyjnej Kazimierza Wielkiego. Król bowiem starał się utrzymać swój wpływ na obsadę biskupstwa, a to ze względu na ewentualną rewindykację Ziemi Lubuskiej, oraz na bogate posiadłości biskupstwa w Polsce w rejonie Opatowa i Krosna, w czym też pomocne mu były pretensje biskupów lubuskich do jurysdykcji kościelnej na Rusi¹³⁰. Dokumentem z 10 I 1368 biskup lubuski Henryk uznał króla Polski „za pana i patrona swej diecezji”¹³¹. Tymczasem w literaturze niemieckiej przyjął się pogląd, jakoby w XV w. diecezja lubuska została wyłączona z metropolii gnieźnieńskiej i poddana magdeburskiej prowincji kościelnej, przy czym B. Stasiewski podaje, że stało się to w r. 1420¹³², podczas gdy S. W. Wohlbrück, a za nim A. Hauck mówią, że stało się to w r. 1437¹³³. Tymczasem jeszcze 15 IX 1420 pełnomocnik biskupa lubuskiego Jana wziął udział w kaliskim synodzie prowincjalnym¹³⁴. Podobne przekazy mamy z późniejszych lat. Tak np. z okazji wyboru na stolicę biskupią w Lubuszu Piotra, dziekana tamtejszej kapituły katedralnej, kard. Julian Cezarini, w imieniu soboru bazylijskiego, dokonał konfirmacji elekta i zaznaczył wyraźnie w rzeczonym piśmie, że diecezja lubuska podlega metropolii gnieźnieńskiej (9 I 1437), prymasowi zaś polskiemu, Wincentemu Kotowi polecił, aby dokonał konsekracji elekta (10 III 1437)¹³⁵. 19 VI 1437 tenże prymas potwierdził wybór biskupa Konrada Krone, który wziął osobiście udział w konsekracji arcybiskupa Wincentego¹³⁶. 7 V 1441 biskup lubuski przez prokuratora wziął udział w synodzie prowincjalnym w Łęczycy¹³⁷. Na początku XVI w. prymas Jan Łaski zwrócił baczną uwagę na zależność metropolitalną diecezji lubuskiej i uzyskał od Stolicy Apostolskiej potwierdzenie swych praw¹³⁸. Jeszcze przed 8 III 1552 ostatni katolicki biskup diecezji, Jan Hornenburg, w liście do prymasa Mikołaja Dzierzgowskiego zwrócił się do niego „jako do swego metropolity” z prośbą, aby ten zechciał mu wyznaczyć czas i miejsce konsekracji, prosząc jednocześnie o jej udzielenie¹³⁹. Niestety w drugiej połowie XVI w. diecezja lubuska została całkowicie sprotestantyzowana i przestała faktycznie istnieć. Tym samym metropolia gnieźnieńska poniosła dużą stratę terytorialną. Ale, mimo upadku diecezji, świadomość jej przynależności do polskiej prowincji kościelnej nie wygasła w Gnieźnie. Jeszcze w r. 1612 prymas Wojciech Bara-

¹²⁸ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna* s. 100 n.

¹²⁹ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. 1 s. 403, 462, 472, 526, 603, 668.

¹³⁰ J. Walicki, op. cit. s. 108 nn.; Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego. Organizacja Kościoła, sztuka, nauka*. Poznań 1946 s. 146 nn.

¹³¹ J. Walicki, op. cit. s. 114, gdzie przytoczono dokument: „Item recognoscimus — dominum Regem Poloniae nostrum et Ecclesiae nostrae verum dominum et Patronum”.

¹³² LThK, Bd 6 k. 870.

¹³³ S. W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Lebus*, Berlin 1829, Th. 2 s. 146, 187 n.; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutsch — Lands*, Bd 5 Th. 2 s. 1178.

¹³⁴ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1915—1920—1951 s. 2.

¹³⁵ J. Długosz, *Historiae Poloniae*, IV s. 581; por. S. Hain, *Wincenty Kot prymas Polski 1436—1448*, Poznań 1948, s. 95.

¹³⁶ S. Hain, *Wincenty Kot* s. 95.

¹³⁷ *Ibid.* s. 103; J. Walicki, op. cit. s. 118 przyp. 1.

¹³⁸ J. Korytkowski, op. cit., II s. 731, por. J. Walicki, op. cit. s. 122 przyp. 101.

¹³⁹ J. Walicki, op. cit. s. 123 przyp. 104: 29 III 1552 bp Jan złożył przez prokuratora w Rzymie opłatę flor. 350; zob. *Elementa ad fontium editiones*, I nr 701 s. 261.

nowski w relacji do Rzymu pisał m. in., że należała nadto do metropolii wśród innych diecezja lubuska, zniszczona i zajęta przez heretyków¹⁴⁰.

Dalsze poszerzenie metropolii nastąpiło na przestrzeni XIV—XVII w. przez włączenie do niej nowych diecezji: wileńskiej (1387), żmudzkiej (1417), wendeńskiej-inflanckiej (1585), smoleńskiej (1613/1636) oraz na początku wieku XVII — łuckiej. Pierwsze dwie diecezje nie były formalnie podporządkowane metropolii gnieźnieńskiej. Odnośnie diecezji wileńskiej należy zauważyć, że tak bulla Urbana VI *Romanus Pontifex* z 12 III 1388, jak jego następcy Bonifacego IX — *Ad hoc nos Deus* z 2 IV 1398 pomijały milczeniem sprawę przynależności metropolii diecezji, zapewne ze względu na separatystyczne dążności ks. Witolda¹⁴¹. Trzeba atoli przyznać, że już od początku XV stulecia przekazy źródłowe informują o jej przynależności do metropolii gnieźnieńskiej. Tak w latach 1409 i 1420 biskupi wileńscy brali udział w synodach prowincji gnieźnieńskiej¹⁴². Również i dokumenty Stolicy Apostolskiej z XV w. potwierdzają najwyraźniej taki stan rzeczy. W bulli *Ad cumulum* z 15 II 1415 antypap. Jan XXIII, nadając ks. Piotrowi biskupstwo wileńskie, poddaje je w opiekę arcybiskupa gnieźnieńskiego, jako że „electum — — commissam sibi ecclesiam suffraganeam tuam habens”¹⁴³. Podobne stwierdzenie spotykamy w bulli pap. Marcina *Divina disponente gratia* z 4 V 1422 i *Cum nuper* z 25 V 1422, zaadresowanej do arcybiskupa gnieźnieńskiego¹⁴⁴. Jeszcze jaśniej sprawę przynależności metropolitalnej Wilna ujął sobór bazylijski w bulli *Personam tuam nobis* z 17 VII 1435, przesłanej na ręce biskupa wileńskiego Macieja. „Diecezja twoja — pisał sobór — nie ma przywileju egzempcji, lecz jest podległa prawom metropolitalnym arcybiskupa gnieźnieńskiego”¹⁴⁵. W drugiej połowie XV w. potwierdzają ten stan papieże Mikołaj V w bulli *Apostolatus officium* z 17 X 1453 i Sykstus IV w bulli *Cum nos hodie* z 27 VII 1481¹⁴⁶.

Odnośnie zależności metropolitalnej diecezji żmudzkiej należy stwierdzić, że pap. Marcin V bullą *Mirabilis Deus* z 11 IX 1421, biorąc ją pod specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej, wyraźnie zastrzegł, że „diecezja jest podległa bezpośrednio Stolicy Apostolskiej”¹⁴⁷. Stało się tak ze względu na sporną przynależność prowincjalną diecezji; Krzyżacy bowiem domagali się, by ją włączyć do metropolii ryskiej, podczas gdy Polska żądała wcielenia jej do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Na przestrzeni XV stulecia diecezja weszła w skład metropolii gnieźnieńskiej, prawdopodobnie na skutek zwyczaju, a nie specjalnego dekretu Stolicy Apostolskiej. Są pewne ślady, że przynależność do Gniezna miała miejsce przed r. 1440, jak na to może wskazywać przechowywany w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Gnieźnie dokument elekcji biskupa żmudzkiego Bartłomieja z 11 VI 1439¹⁴⁸. Suplika króla Aleksandra z 28 II 1506 zalicza diecezję do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej¹⁴⁹. W r. 1510 i 1511 biskupi wileńscy i żmudzczy brali udział w gnieź-

¹⁴⁰ Archiwum Kongr. Soboru, Rzym, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

¹⁴¹ KDWil., I nr 10 s. 20 n., nr 32 s. 53 n.

¹⁴² KDWil., I nr 49 s. 74 n. (1409), nr 78 s. 107—108 (1420); Statuty synodalne, Mikołaja Trąby s. 2; KDWP, V nr 643 s. 623—624 (1420).

¹⁴³ KDWil. nr 61 s. 95.

¹⁴⁴ Ibid. nr 79 s. 108—11 (1422), nr 80 s. 111 (1422).

¹⁴⁵ Ibid. nr 140 s. 158 n.: „ecclesia ipsa privilegium exemptionis non habeat, sed venerabili — — archiepiscopo Gnesnensi iure metropolitico sit subiecta”.

¹⁴⁶ Ibid. nr 216 s. 242—244 (1453), nr 318 s. 375 n. (1481).

¹⁴⁷ Codex epistularis Vitoldi, ed. A. Prochaska, Cracoviae 1882 nr 465 s. 530—531.

¹⁴⁸ KDWP, V nr 643 s. 623—624.

¹⁴⁹ Akta Aleksandra, króla nr 311 s. 520—521.

nieńskim synodzie prowincjalnym¹⁵⁰, co może świadczyć, że faktycznie obydwie diecezje należały do polskiej prowincji kościelnej. Stan ten potwierdził pap. Leon X bullą *Pro excellenti praeeminentia Sedis Apostolicae* z 11 VII 1515¹⁵¹.

Diecezja smoleńska została włączona do metropolii gnieźnieńskiej w dokumencie fundacyjnym biskupstwa z 6 V 1625 i 24 IX 1635¹⁵². Diecezję wendeńską (inflancką) podporządkowano metropolii na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w r. 1631, odkąd bp wendeński Otto Schenking „oświadczył, że dla siebie i swoich następców wybiera za swego metropolitę arcybiskupa gnieźnieńskiego”¹⁵³. W r. 1638 obydwie diecezje wymienia w granicach metropolii polskiej proces informacyjny prymasa Jana Lipskiego¹⁵⁴. Należy atoli zaznaczyć, że bulla pap. Sykstusa V *Equum et rationi congruum* z 1 V 1585 orzekła, że „diecezja wendeńska tak długo bezpośrednio będzie podlegała Stolicy Apostolskiej, dokąd nie zostanie podporządkowana, któremuś z arcybiskupów na prawach metropolitalnych”¹⁵⁵. Faktycznie diecezja od początku została włączona do metropolii gnieźnieńskiej, skoro już 8 X 1607 na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie był obecny bp wendeński Otto Schenking¹⁵⁶.

W związku z włączeniem Rusi Czerwonej do Polski (1340—1366) i budową łacińskiej organizacji kościelnej na tych terenach należy zaznaczyć o przejściowym poszerzeniu granic metropolii gnieźnieńskiej na niektóre z tworzących się tamtejszych biskupstw. Tak np. powstające biskupstwo łacińskie we Lwowie ok. 1350 r. było zależne od metropolii gnieźnieńskiej¹⁵⁷; atoli w r. 1359 pap Innocenty VI, w bulli *Quam sit onusta*, zalicza je do łacińskiego patriarchatu konstantynopolskiego¹⁵⁸; natomiast suplika Kazimierza Wielkiego z 6 IV 1363, wniesiona do kurii papieskiej wymienia je znów w polskiej prowincji kościelnej¹⁵⁹. Biskupstwo łacińskie w Chełmie bulla *Dum iuxta pastoralis* pap. Innocentego VI, z 20 V 1359, zaliczyła również do metropolii gnieźnieńskiej¹⁶⁰. Są pewne ślady, że także biskupstwo przemyskie było zależne przez pewien czas od gnieźnieńskiej metropolii, na co wskazuje udział biskupa przemyskiego Eryka w synodzie tejże prowincji w Kaliszu (1357)¹⁶¹.

Wołyńska diecezja łucka, przynależna od czasów XIV wieku do lwowskiej prowincji kościelnej, od końca XVI w. jest zaliczana do gnieźnieńskiej metropolii. W r. 1595 arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski po raz pierwszy podał w relacji do Rzymu, że diecezja łucka winna należeć do

¹⁵⁰ Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego s. 347, 350.

¹⁵¹ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae*, Poznań 1883, I s. 238 n.

¹⁵² BAV, Proc. consist. vol. 35: „Processus fundationis oppidi Smoleńsk in episcopatum” k. 318—329.

¹⁵³ *Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub Laurentio Gembicki archiepiscopo Gnesnensi Petricoviae A. D. 1621 celebrata, Cracoviae 1624 cap. 4.*

¹⁵⁴ BAV, Processus R. D. Joannis Lipski — — 1638. Proc. consist. vol. 36 k. 519.

¹⁵⁵ *Bull. Rom.*, IX s. 127.

¹⁵⁶ *Concilium provinciale Regni Poloniae, quod Bernardus Maciejowski archiep. Gensn. habuit Petricoviae a. D. 1607, Cracoviae 1630 k. 7 nfb.*

¹⁵⁷ W. A b r a h a m, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904, I s. 252.*

¹⁵⁸ *Ibid.* nr 5 n. 369—370.

¹⁵⁹ *Ibid.* nr 9 s. 376.

¹⁶⁰ *Ibid.* nr 6 s. 371 n.

¹⁶¹ W. S a r n a, *Biskupi przemyscy ob. łac., cz. 1, Przemyśl 1903 s. 14.*

metropolii lwowskiej, ale biskupi łucy usiłują oderwać się od niej i przyłączyć do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej¹⁶². Jeszcze bowiem 16 V 1600, w procesie informacyjnym bpa Stanisława Gomolińskiego na biskupstwo łuckie, diecezja ta została zaliczona do metropolii lwowskiej i brak tam informacji na temat sporu¹⁶³. 7 II 1601 kapituła łowicka złożyła uroczysty protest i oskarżyła arcybiskupa lwowskiego o „uzurpację praw metropolitalnych w stosunku do diecezji łuckiej”. Zapewne uczyniła to przed nią kapituła metropolitalna w Gnieźnie. „Protestacja” kapituły łowickiej została in-grosowana do akt prymasa Karnkowskiego¹⁶⁴. Po raz pierwszy zaliczają biskupstwo łuckie do metropolii gnieźnieńskiej akta procesu apostołskiego ks. Marcina Szyszkowskiego, nominata łuckiego z r. 1603¹⁶⁵. Przeprowadzony jednakże w tymże roku proces informacyjny o stanie metropolii lwowskiej, w związku z nominacją na arcybiskupstwo Jana Zamoyskiego, zalicza Łuck do metropolii lwowskiej¹⁶⁶. O wznowieniu sporu informuje w r. 1619 relacja do Rzymu arcybiskupa lwowskiego A. Próchnickiego¹⁶⁷. Od lat trzydziestych XVII stulecia, zarówno procesy informacyjne biskupów łuckich, jak i o stanie metropolii gnieźnieńskiej, zaliczają diecezję łucką do tej ostatniej¹⁶⁸. Nie znamy dokumentu papieskiego potwierdzającego taki stan rzeczy. Prawdopodobnie zaszedł rzadki wypadek, że na mocy zwyczaju, nie potwierdzonego przez Stolicę Apostolską, diecezja zmieniła przynależność metropolitalną. Przetrwowało to do pierwszego rozbioru Polski i dopiero 8 VIII 1798 nuncjusz apostołski Wawrzyniec Litta, dekretem *De apostolicae potestatis*, w ramach reorganizacji Kościoła łacińskiego na ziemiach polskich przyłączonych do Rosji, wyłączył Łuck z metropolii gnieźnieńskiej i podporządkował go nowo kreowanej mohylowskiej prowincji kościelnej¹⁶⁹.

Od czasów prymasa Jana Łaskiego datują się zabiegi o przyłączenie diecezji warmińskiej do metropolii gnieźnieńskiej. 4 IV 1527 prymas wyraził życzenie, „aby diecezja warmińska została odłączona od prowincji ryskiej a włączona do naszej gnieźnieńskiej”¹⁷⁰. Od 1547 r. datują się zaproszenia biskupów warmińskich na synody prowincjalne gnieźnieńskie (1547, 1551, 1556). W r. 1547 prymas Mikołaj Dzierzgowski wezwał na synod prowincjalny biskupa warmińskiego Jana Dantyszka (1537—1548), na skutek czego 19 VIII 1547 arcybiskup ryski Wilhelm Brandenburski, sam już luteranin, złożył uroczysty protest przeciwko metropolii gnieźnieńskiej i prymasowi Polski, usiłującemu „z krzywdą kościoła metropolitalnego ryskiego” włączyć diecezję warmińską do polskiej prowincji kościelnej¹⁷¹.

¹⁶² Relacje arcybiskupów lwowskich 1595—1794, wyd. T. Długosz, Lwów 1937 s. 13.

¹⁶³ BAV, Processus R. D. Stanislaus Gomoliński — — 1600. Proc. consist. vol. 11 k. 429 n.

¹⁶⁴ Regesty wybranych zapisek s. 213: „Protestatur capitulum Loviciense contra Archiepiscopum Leopoliensem de usurpata iurisdictione metropolitica quoad dioecesim Luceoriensem”.

¹⁶⁵ BAV, Processus R. D. M. Szyszkowski 1603. Proc. consist. vol. 11A k. 207', 213': „est sub archiepiscopo Gnesnensi, Leopoliensis aliquid iuris in ea praetendit”.

¹⁶⁶ BAV, Processus R. D. Joannis Zamoyski — — 1603. Proc. consist., vol. 11A k. 105.

¹⁶⁷ Relacje arcybiskupów lwowskich s. 69 n.

¹⁶⁸ BAV, Processus consist., vol. 36: R. D. A. Gembicki k. 171', 173' (1637); vol. 36: Proc. R. D. J. Lipski k. 518 (1638); vol. 52: Proc. R. D. T. Leszczyński k. 67 (1658); vol. 73: Proc. R. D. Andreae Olszowski k. 158 (1674).

¹⁶⁹ Akty i gramoty s. 84: „a vinculo, quo episcopi Luceorienses usque adhuc, quo suffraganei erga ecclesiam archiepiscopalem Gnesnensem erant obstricti, liberentur — — scolesiae metropolitanae Mohiloviensi submittimus”.

¹⁷⁰ J. Obłąk, Egzempcja diecezji warmińskiej i jej obrona za bpa Mikołaja Szyszkowskiego, *Polonia Sacra*, 7 (1955) z. 2/3 s. 127 n.

¹⁷¹ A. Mańkowski, Dwa dokumenty s. 295 nn.

W odpowiedzi na powyższy protest prymas M. Dzierzgowski, za pośrednictwem kancelarii królewskiej, zwrócił się z prośbą do pap. Juliusza III (26 II 1550) o włączenie diecezji warmińskiej do metropolii gnieźnieńskiej¹⁷². Odpowiedzi Rzymu nie znamy, ale biskupi warmińscy od czasów Stanisława Hozjusza zaczęli uczęszczać na synody prowincjalne Kościoła polskiego. Atoli zarówno kapituła, jak i biskupi warmińscy czuwali nad tym, by precedens ten nie zaciążył na przynależności biskupstwa do metropolii gnieźnieńskiej¹⁷³. Jeszcze 8 XII 1551 arcybiskup ryski Wilhelm, wezwany na sobór Trydencki wraz z sufraganami, prosił bpa St. Hozjusza jako swego sufragana, by zechciał go reprezentować na soborze¹⁷⁴. Tymczasem Hozjusz w odpowiedzi na list arcybiskupa oświadczył (4 I 1552), że diecezja warmińska jest bezpośrednio podległa Stolicy Apostolskiej¹⁷⁵. Wydaje się, że w samej Polsce nie było pewnego przekonania o tej egzempcji, skoro jeszcze 31 V 1557 opat plocki Paweł pisał do Mikołaja Kobylnickiego, że diecezja warmińska należy do ryskiej prowincji kościelnej¹⁷⁶. Prawdopodobnie ze względu na tę niepewność, a zwłaszcza w oparciu na postanowienia soboru trydenckiego¹⁷⁷, prymasi polscy: Jakub Uchański († 1581), Stanisław Karnkowski († 1603), Bernard Maciejowski († 1608) i Wojciech Baranowski († 1615) podjęli usiłowania podporządkowania Warmii metropolii gnieźnieńskiej¹⁷⁸. Starania te podjął również prymas Wawrzyniec Gembicki. Odprawiony przezeń 26 IV 1621 r. synod prowincjalny piotrkowski, powołując się na dekrety soboru trydenckiego, postanowił oddać sprawę przynależności „quamvis non iure subiectionis, sed iure electionis” diecezji warmińskiej przed trybunał Stolicy Apostolskiej¹⁷⁹. Ponieważ Rzym nie wydał w tej sprawie decyzji, dlatego starania te wznowił prymas Jan Wężyk (1627—1638), prawdopodobnie wnet po synodzie prowincjalnym, odbytym 22 V 1628 w Piotrkowie¹⁸⁰. W rezultacie tych starań Kongregacja Soboru w r. 1634 nakazała biskupowi warmińskiemu Mikołajowi Szyszkowskiemu (1633—1643), by „obrał sobie metropolitę gnieźnieńskiego jako bliższego i nie ociągał się wziąć udziału w jego synodzie prowincjalnym”¹⁸¹. Zarówno bp Mikołaj Szyszkowski, jak i kapituła warmińska podjęli obronę egzempcji i wystosowali do prymasa w tej sprawie memoriał (9 IX 1634). Ale odpowiedź prymasa Węzyka z 4 XI 1634 nie uwzględniała argumentów memoriału i „dla zachowania unitatem w jednym Królestwie” wezwała biskupa i kapitułę do uczestniczenia w synodzie prowincjalnym, który miał się zebrać 13 XI 1634 w Warszawie¹⁸². Ponieważ z Warmii nikt się nie stawił na rzeczonym synodzie, dlatego synod wznowił statut prymasa Gembickiego z 1621 r. i powołał się na jego zatwier-

¹⁷² Ibid. s. 297 n.

¹⁷³ Stanisłai Hosii epistolae, II nr 435 s. 36 n., nr 87 s. 1619.

¹⁷⁴ Ibid. II nr 583 s. 126—128.

¹⁷⁵ Ibid. II nr 621 s. 147 n.

¹⁷⁶ Ibid. II nr 77A s. 1028.

¹⁷⁷ Concilii Tridentini — — canones et decreta, cura G. S mets, ed. 5, Bielefeld 1858. Sess. XXIV cap. 2. s. 147 n., Materiały do historii ustawodawstwa s. 432; por. J. O b ł ą k, op. cit. s. 128 n.

¹⁷⁸ J. O b ł ą k, op. cit. s. 130; A. S t r z e l e c k i, Baranowski Wojciech W: Pol. Stow. Biogr. I s. 288.

¹⁷⁹ Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — — Laurentio Gembicki — — 1621 cap. 4.

¹⁸⁰ Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — — Joanne Węzyk — — 1628 s. 94 n. (nlb.).

¹⁸¹ J. O b ł ą k, op. cit. s. 131.

¹⁸² Ibid. s. 132—134.

dzenie przez Stolicę Apostolską¹⁸³ oraz odniósł się znów do Kongregacji Tłumaczy soboru trydenckiego. Dekret tej ostatniej ponawiał nakaz podporządkowania diecezji warmińskiej w przeciągu 6 miesięcy metropolii gnieźnieńskiej¹⁸⁴. I tym razem obydwie strony odniosły się znów do Rzymu, który, jak się wydaje, za zycia prymasa Węzyka († 1638) nie rozstrzygnął sprawy. Proces bowiem informacyjny prymasa Jana Lipskiego z 1638 r. zaliczył Warmię do metropolii gnieźnieńskiej, chociaż zaznacza, że „biskup upiera się przy swojej egzempcji”¹⁸⁵. Sprawa przynależności Warmii do metropolii gnieźnieńskiej została wznowiona przez prymasa Macieja Lubieńskiego na warszawskim synodzie prowincjalnym w r. 1643¹⁸⁶ i przesłana do Stolicy Apostolskiej do ostatecznego rozstrzygnięcia. Dekretem *Nos Petrus*, z 10 XII 1645, Kongregacja Tłumaczy soboru trydenckiego potwierdziła uchwały synodu¹⁸⁷, a dekretem *Cum s. Tridentini Concilii*, z 13 VII 1646, poleciła nuncjuszowi warszawskiemu podporządkowanie Warmii metropolii gnieźnieńskiej „co do udziału w synodach prowincjalnych”¹⁸⁸. Wydaje się, że ta decyzja była ostateczna. Wprawdzie nie możemy wykazać, że biskupi warmińscy odąd uczestniczyli w polskich synodach prowincjalnych, bo tych od 1643 r. w ogóle nie odbywano. Atoli proces informacyjny biskupa Stefana Wydźgi z 1659 wyraźnie mówi o takim stanie rzeczy¹⁸⁹. Odąd procesy informacyjne biskupów warmińskich meldują o egzempcji diecezji¹⁹⁰, podczas gdy procesy o stanie metropolii gnieźnieńskiej i relacja prymasa Komorowskiego z 1755 r. zaliczają ją do tejże prowincji¹⁹¹. Tak więc w r. 1772 metropolia obejmowała archidiecezję gnieźnieńską, oraz diecezje: chełmińską, inflancką, krakowską, łucką, płocką, poznańską, smoleńską, wileńską, wrocławską, żmudzka oraz wrocławską i „iure synodi provincialis” warmińską.

Oprócz praw metropolitalnych, wśród przywilejów kościelnych, arcybiskupi gnieźnieńscy posiadali m. in. od czasów soboru w Konstancji tytuł prymasa Polski¹⁹² oraz tytuł legata urodzonego Stolicy Apostolskiej, nadany im przez pap. Leona X, 25 VII 1515, bullą *Pro excellenti praeeminentia*¹⁹³. Prawom prymacjalnym i legackim podlegała również lwowska prowincja

¹⁸³ Synodus provincialis sub — — Joanne Węzyk — — 1634, Cracoviae 1636 cap. 10.

¹⁸⁴ J. O b i ą k, op. cit. s. 134.

¹⁸⁵ BAV, Proc. consist. vol. 36; Processus R. D. Joannis Lipski — — 1638 k. 519. Sprawa nie zakończyła się, jak chce J. O b i ą k, op. cit. s. 136 w roku 1635 względnie 1636.

¹⁸⁶ Synodus provincialis Gnesnensis provinciae sub — — Mathia Lubieński — — 1643, Varsaviae 1646 s. 41 nlb.

¹⁸⁷ Ibid. s. 44 nlb.

¹⁸⁸ Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae, I s. 351, gdzie podano tekst dokumentu.

¹⁸⁹ BAV, Proces. Datariae, vol. 38; Processus R. D. Joannis Stephani Wydźga — — 1659 k. 245: „La Chiesa di Varmia e sogetta a metropolitano aliuno, ma immediatam te alle Sede Apostolica, ma si dia pero che habbia eletto sinodo provinciali di Gesna secondo la forma del Concilio Tridentino a pero dica vescovo provinciali dell'arcivescovo di Gesna”.

¹⁹⁰ BAV, Proc. consist. vol. 85; Processus R. D. Joannis Stanisłai Zbąski — — 1687 k. 460', 464; vol. 93; Processus R. D. A. Ch. Załuski — — 1638 k. 529'.

¹⁹¹ Ibid. vol. 73; Processus R. D. A. Olszowski — — 1674 k. 149: „dioecesis Warmiensis vigore constitutionis provincialis et decreti s. m. Urbani VIII debet spectare ad metropolim Gnesnensem”; vol. 124; Processus R. D. Ch. A. Szembek — — 1739 k. 271'; vol. 173; Processus R. D. A. C. Ostrowski — — 1777 k. 370'; Archiwum Kongr. Soboru, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1755.

¹⁹² J. N o w a c k i, De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa primatiali, *Collectanea Theologica*, 18 (1937) s. 616—700.

¹⁹³ Constitutiones synodorum metropolitanae ecclesiae Gnesnensis provincialium — — jussu Joannis Węzyk archiepiscopi Gnesnensis editae, ed. 2, Cracoviae 1761 s. 82—85.

kościelna¹⁹⁴. 1 X 1749 pap. Benedykt XIV, bullą *Ad decorem Ecclesiae*, nadał prymasom Polski przywilej noszenia szat purpurowych¹⁹⁵.

2. ARCHIDIECEZJA GNIEŹNIEŃSKA¹

Na podstawie współczesnych przekazów źródłowych przyjmuje się, że fundacja i erekcja archidiecezji gnieźnieńskiej nastąpiła w latach 999/1000, za pontyfikatu pap. Sylwestra II i Bolesława Chrobrego². Odmienne i odosobnione stanowisko zajmuje G. Labuda; przyjmuje on mianowicie, że do r. 1000 „jedynie w Polsce biskupstwo od 968 r. było w Gnieźnie”³. Za Gniezmem miały przemawiać: rezydencja książęca, powstanie pierwszej źródłowo potwierdzonej bazyliki, złożenie zwłok św. Wojciecha i utworzenie arcybiskupstwa dla całej Polski, te zaś ostatnie tworzono „w najwybitniejszych ośrodkach życia politycznego i kulturalnego”⁴. Opinię tę powtórzył ostatnio J. Dowiat i St. Trawkowski⁵. Hipoteza ta jednak nie przyjęła się w nauce polskiej⁶.

Ze względu na brak dokumentu fundacyjnego i erekcyjnego archidiecezji wszelkie ustalenie pierwotnych jej granic będzie zawsze hipotetyczne, chociaż można prawdopodobnie przyjąć, że z chwilą erekcji otrzymała ona granice stałe⁷. Wprawdzie „granic nowo utworzonych diecezji (w r. 1000) oznaczyć dokładnie niepodobna”, niemniej trzeba zgodzić się z Abrahamem,

¹⁹⁴ Ibid.; nadto: Archiwum Kongr. Soboru, Relacja biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1755 — *fungitur etiam [archiepiscopus Gnesnensis] jurisdictione super archiepiscopatum Leopoliensem et ecclesias ipsius suffraganeas*”.

¹⁹⁵ J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, I s. 125, IV s. 588—590 przyp. 4 (tekst bulli).

¹ Ważniejsze opracowania (dotyczące zagadnień ogólnodiecezjalnych): J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od r. 1000 aż do roku 1821, t. 1—5, Poznań 1888—1892; Tenze, Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od r. 1000 aż do dni naszych, t. 1—4, Gniezno 1883; St. Kozirowski, Szematyzm ustrojów parafialnych w dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej, Poznań 1934; B. Kumor, Granice archidiecezji gnieźnieńskiej w tysiącleciu (1000—1939), *Prawo Kanoniczne*, 9 (1966) nr 3—4 s. 2—26; Tenze, Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii, *Roczniki Teolog.-Kanon.* 13 (1966) z. 4 s. 21—29; Statuty kapituł kolegiackich dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej, wyd. S. Librowski. Wstęp ogólny: Kapituły kolegiackie dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 1 (1959) z 1 s. 167—189; K. Maleczyński, W sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej z r. 1136, Wrocław 1947 (Bibliografię wcześniejszą na ten temat zob. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 31 s. 36—38); W. Patykiewicz, Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 4 (1958), z. 4 s. 117—122; J. Sawicki, Synody archidiecezji gnieźnieńskiej i ich statuty, W: *Concilia Poloniae*, t. 5, Warszawa 1950; J. Topolski, Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w., Poznań 1955; J. Waręzak, Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu, Lwów 1929; M. Wehrmann, Camin und Gnesen, *Zeitschrift der Hist. Gesellschaft für die Provinz Posen*, 11 (1896) s. 138—156.

² Kronika Thietmara, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953 s. 206 oraz MPH, I s. 259; Rocznik krakowski p. r. 1000, W: MPH, II, s. 162; Rocznik świętokrzyski dawny p. r. 1000, W: MPH, II, s. 773; Rocznik kapituły krakowskiej p. r. 999, W: MPH, II, s. 793; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 4 s. 5—6, gdzie podano literaturę tematu. Nowsze pozycje zob. J. Nowacki, Dzieje archidiecezji poznańskiej, I s. 1—52.

³ G. Labuda, Studia nad początkami państwa polskiego, Poznań 1946 s. 205 nn., 236.

⁴ Ibid.

⁵ J. Dowiat, Chrzest Polski, wyd. 4, Warszawa 1962 s. 91; St. Trawkowski, Jak powstała Polska, wyd. 2, Warszawa 1961 s. 214.

⁶ Por. Historia Polski, t. 1 cz. 1 s. 191; J. Bardach, Historia państwa i prawa Polski, t. 1: do połowy XV wieku, wyd. 2, Warszawa 1964 s. 132 n.

⁷ Por. W. Abraham, Organizacja Kościoła w Polsce s. 129.

Schmidem i Potkańskim, że pierwotne granice archidiecezji i innych diecezji polskich pokrywały się z granicami osadniczymi, plemiennymi i politycznymi⁸. Abraham nie precyzuje bliżej granic archidiecezji gnieźnieńskiej w XI w.⁹. Korytkowski sądzi, że w skład ówczesnej archidiecezji weszły „wschodnia część Wielkopolski [...] i północna część Pomorza na zachód [autor — „na wschód”] od rzeki Brdy [...] aż do Bałtyku sięgając, obejmując tak zwaną kasztelaniją słupecką z głównym miastem Słupsk”¹⁰. J. Nowacki przyjmuje, że pierwotny obszar archidiecezji rozciągał się na „wschodnią część Wielkopolski, Kujawy, Łęczyckie, Sieradzkie i rozległe strefy Mazowsza”¹¹ oraz jeszcze w XI w. został zmniejszony w rejonie Kujaw na rzecz nowo utworzonego biskupstwa kujawskiego¹². J. Natanson-Leski ostatnio wysunął przypuszczenie, że „Gnieznu zostały poddane bezpośrednio: Ziemia Gnieźnieńska, Kaliska i Sieradzko-Łęczycka oraz Krajna”¹³.

Znane z późniejszych przekazów źródłowych granice archidiecezji zostały ustalone prawdopodobnie w pierwszej połowie XII w. Już w r. 1075 pap. Grzegorz VII, w liście apostolskim *Quoniam honor, qui ministris*, zaadresowanym na ręce Bolesława Śmiałego, domagał się reorganizacji Kościoła w Polsce i nowego podziału terytorialnego; skarży się bowiem, że w Polsce jest zbyt mało biskupów, a ich diecezje są bardzo rozległe¹⁴. Istnieją natomiast pewne przekazy źródłowe z pierwszej połowy XII w., że nowe granice przynajmniej dla niektórych diecezji polskich wyznaczył kard. Idzi z Tusculum, bawiacy w Polsce w charakterze legata pap. Kaliksta II w latach 1123/25¹⁵. Otóż pap. Eugeniusz III, w bulli protekcyjnej dla diecezji włocławskiej — *Quoties illud a nobis petitur*, z 5 IV 1148, zatwierdził granice „teższe diecezji [...], jakie zostały wyznaczone przez Idziego biskupa Tusculum i księcia Bolesława”¹⁶. Niektórzy badacze przyjmują, że archidiecezja gnieźnieńska otrzymała wtedy nowe granice. I tak Abraham przypuszcza, że wówczas przyłączono do Gniezna, tytułem rekompensaty za utworzenie biskupstwa we Włocławku, „terytoria małopolskie w bulli w r. 1136 wymienione”¹⁷. Były to tereny późniejszego archidiaconatu kurzelowskiego, leżące

⁸ Tamże s. 129; H. F. Schmid, Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation s. 178 n.; K. Potkański, Granice biskupstwa krakowskiego, Kraków 1900 s. 26.

⁹ W. Abraham, op. cit. s. 130; Ostatnio ks. Nowacki postawił hipotezę, że przed r. 1124 nie należała do archidiecezji gnieźnieńskiej Ziemia Kaliska, lecz do poznańskiej. zob. J. Nowacki, Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1965 s. 9.

¹⁰ J. Korytkowski, Arcybiskupi gnieźnieńscy, I s. 30.

¹¹ J. Nowacki, op. cit., I s. 44.

¹² W. Abraham, op. cit. s. 65; J. Nowacki, op. cit., I s. 48; K. Górski, Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy, *Studia Wczesnośredniowieczne*, 2 (1953/55) przyjmuje, że biskupstwo kujawskie było dalszym ciągiem kołobrzeskiego, a czas przeniesienia rezydencji biskupów kołobrzeskich na Kujawy ustala na panowanie Mieszka II. Ostatnio natomiast J. Tazbirowa, Początki biskupstwa na Kujawach, *Przegląd Historyczny*, 53 (1962) z. 2 s. 234 przyjmuje, że biskupstwo na Kujawach (Kruszwica) ufundował Mieszko II, zaś dopiero w latach 1123/25 kard. Idzi dokonał erekcji drugiej diecezji kujawskiej we Włocławku (s. 238), do której przyłączył tereny biskupstwa kruszwickiego.

¹³ J. Natanson-Leski, Rozwój terytorialny Polski s. 25.

¹⁴ MPH, I s. 367 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. s. 11—12 nr 9.

¹⁵ MPH, II s. 13—14; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. s. 52 n. nr 47; J. Heyne, Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau, I s. 166; J. Natanson-Leski, Nowy rzut oka na podziały według statutu Bolesława Krzywoustego, *Czasopismo Historyczno-Prawne*, 8 (1956) z. s. 225; P. Dawid, Gilon de Toucy, cardinal eveque de Tusculum et sa legation en Pologne, W: *Studia historyczne ku czci Stan. Kutrzeby*, Kraków 1938, t. 2 s. 129.

¹⁶ MPH, II s. 13 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. s. 52 n. nr 47.

¹⁷ W. Abraham, op. cit. s. 65; por. K. Potkański, op. cit. s. 22.

na południe od rzeki Pilicy, w granicach Małopolski. Według Nowackiego w r. 1124 „rozszerzono [...] granice archidiecezji gnieźnieńskiej o obszary na północ od Noteci, poprzez Chojnice, Człuchów i Słupsk aż do Bałtyku”¹⁸. Jednakże ta ostatnia hipoteza jest mało prawdopodobna, przeciwko niej bowiem przemawiają współczesne dokumenty, o czym nieco niżej.

Najdawniejszym przekazem źródłowym, informującym ubocznie o granicach archidiecezji, jest bulla protekcyjna pap. Innocentego II *Ex commisso nobis a Deo* z 7 VII 1136 r. Wprawdzie bulla ta nie podaje granic archidiecezji, niemniej obszar powinności dziesięcinnych zakreśla jej rozległość. W skład archidiecezji według tejże bulli wchodziły następujące kasztelanie: gnieźnieńska, ostrowska, łekneńska, nakielska, ładzka, kaliska, czestramska nad Baryczą, część kasztelanii milickiej, sieradzka, spicimierska, małogoska, rozpierska, łączycka, wołborska, żarnowska i skrzyńska. Obszar tedy archidiecezji odpowiadał w ogólnym rzucie jej późniejszym granicom i jak podaje Warężak obejmował 40100 km²¹⁹. K. Maleczyński sądzi, że kasztelania nakielska, wymieniona w bulli z 1136 r., mogła być dołączona do archidiecezji dopiero po włączeniu jej do Państwa Polskiego tj. po roku 1113. Brak natomiast wzmianki o Łowiczu we wspomnianej bulli skłania tegoż autora do przypuszczenia, że kasztelania łowicka należała wówczas do diecezji poznańskiej w archidiakonacie czerskim i dopiero w późniejszych latach została włączona do archidiecezji gnieźnieńskiej²⁰.

Powodzenie Polski na odcinku polityki pomorskiej wpłynęło bezpośrednio, jeszcze w XIII w., na rozszerzenie granic archidiecezji w kierunku Bałtyku, przez przyłączenie doń części Pomorza wraz z kasztelanią słupską. Nie stało się to jednakże w pierwszej połowie XII w., jak chce Nowacki²¹. Bulla bowiem protekcyjna dla biskupstwa kamińskiego — *Ex commisso nobis a Deo*, z 14 X 1140, wydana przez pap. Innocentego II, zakreślała wschodnie granice tegoż biskupstwa aż do rzeki Łeby²², podczas gdy bulla protekcyjna dla Gniezna z r. 1136 nie wymienia żadnych posiadłości arcybiskupstwa na Pomorzu²³. Pierwsze ślady jurysdykcji Gniezna na tych terenach pochodzą z pierwszej połowy XIII w.²⁴. Przejęcie jurysdykcji kościelnej przez Gniezno w kasztelanii słupskiej było zapewne następstwem wzmożonej akcji arcybiskupów gnieźnieńskich, zmierzającej do podporządkowania diecezji kamińskiej swej zwierzchności metropolitalnej²⁵ i politycznych zmian, jakie miały miejsce w tym rejonie (Słupsk, Sławno) po wygaśnięciu Raciborowiców

¹⁸ J. Nowacki, op. cit., I s. 44.

¹⁹ KDWP, I nr 7 s. 10—14; CDMas., I nr 54 s. 42—47; J. Warężak, Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego s. 7 n.; K. Maleczyński, W sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej z r. 1136, gdzie podano literaturę przedmiotu.

²⁰ K. Maleczyński, W sprawie autentyczności bulli s. 17 n.

²¹ J. Nowacki, op. cit., I s. 44.

²² PUB, I (786—1253) nr 30 s. 12 n.; MPH, II s. 19 n. przyp. 2; Z. Kozłowska-Budkowska, op. cit. s. 41 n. nr 37; por. W. Wiesener, Die Grenzen des Bisthums Cammin, *Baltische Studien*, 43 (1893) 117; F. Salis, Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin, *Baltische Studien*, 26 N. F. (1924) s. 33 n.; E. Bahr, Die Verwaltungsgebiete Königlich-Preussen 1454—1772, *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*, 74 (1938) s. 132; H. Heyden, Kirchengeschichte Pommerns, Aufl. 2, Köln 1957, t. 1 s. 31; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, t. 4 s. 609.

²³ J. Warężak, op. cit. s. 20.

²⁴ Wprawdzie istnieje dokument ks. Świętopelka Pomorskiego z 27 XII 1180, oddający kasztelanię słupską zdobytą na Duńczykach pod jurysdykcję arcybiskupa gnieźnieńskiego (Pom. Ur., I nr 7 s. 5—6), ale jest on sfalszowany.

²⁵ J. Walicki, Przynależność metropolitalna biskupstwa kamińskiego i lubuskiego s. 78 nn.; H. Heyden, op. cit., I s. 30; T. Gromnicki, Świętopietrze w Polsce, Kraków 1908 s. 126 nn.

(1227), kiedy to Sławno i Słupsk zostały zagarnięte przez księcia Pomorza Gdańskiego, Świętopełka II i jego syna Mszczuja II²⁶.

W związku ze zmienioną sytuacją polityczno-kościelną biskup kamiński, Konrad III, zwrócił się do Stolicy Apostolskiej z prośbą, nie tyle o zatwierdzenie egzempcji swego biskupstwa, ile raczej ze skargą, m. in. na arcybiskupa gnieźnieńskiego, naruszającego granice jego diecezji. W odpowiedzi na to pap. Grzegorz IX, listem apostolskim *Sua nobis venerabilis*, z 20 III 1236, zlecił legatowi Wilhelmowi rozpatrzyć sprawę oderwania od diecezji kamińskiej niektórych obszarów na rzecz archidiecezji gnieźnieńskiej²⁷. Wyroku legata nie znamy. Gniezno utrzymało jurysdykcję na terenie kasztelanii słupskiej w XIII w. (dokum. z 27 III 1240), chociaż przejściowo, ok. 1273 r., przeszła ona w ręce biskupów kamińskich²⁸. Dopiero, odkąd Mszczuj II († 1294) przekazał Pomorze Gdańskie, wraz z kasztelanią słupską, Przemysłowi II z Wielkopolski, prawa jurysdykcyjne Gniezna zostały znów w pełni zagwarantowane. I tak, kiedy 29 VI 1284 Mszczuj II przełał prawa patronatu do kościoła św. Stanisława w Gardnie Wielkiej na klasztor w Białoboku i proboszcza św. Mikołaja w Słupsku, uczynił to za zgodą arcybiskupa gnieźnieńskiego, Jakuba Świnki²⁹. Trzy dalsze dokumenty z lat 1293/94 świadczą o przynależności tych terenów do archidiecezji gnieźnieńskiej³⁰. W r. 1299 w Słupsku była siedziba archidiacona Andrzeja Kopydłowicza, ustanowionego tu z ramienia Gniezna³¹. Co więcej, jak wynika z przekazów źródłowych pierwszego 20-lecia XIV w., na terenie Pomorza Słupskiego arcybiskup gnieźnieński utrzymywał dwóch archidiakonów „pomorskich”, z których jeden posiadał nawet godność biskupa *in part. inf.* i stąd nazywano go biskupem „słupskim”³².

Sprawy jurysdykcji kościelnej w tym rejonie zmieniły się odkąd Wacław II zasiadł na tronie polskim. Jak wynika z dwóch dokumentów z lat 1304 i 1307, biskup kamiński Henryk przejściowo rozciągnął jurysdykcję kościelną na kasztelanię słupską³³, jednakże decydujące znaczenie dla dalszych praw Gniezna miały znów dalsze zmiany polityczne. W r. 1308 Waldemar i Jan, margrabiowie brandenburscy, zdobyli Pomorze wschodnie, z którego w r. 1309 część odstąpiono Krzyżakom. Skorzystał z tego biskup kamiński Henryk i, przy poparciu Krzyżaków, „siłą zbrojną wydarł biskupowi Dominikowi (sufragan gnieźnieński dla Słupska) posiadłości kościelne i jurysdykcję duchowną w Ziemi Słupskiej sobie przywłaszczył”³⁴. Powstały w ten sposób gwałtowny spór przedstawiono przed trybunał papieski. Jan XXII, listem apostolskim *Querelam gravem*, z 1 XI 1319, polecił biskupom wrocławskiemu i chełmińskiemu oraz dziekanowi kapituły wrocławskiej, jako delegatom apostolskim, zbadanie i rozstrzygnięcie zatargu³⁵. Wyroku ostatecznego Sto-

²⁶ K. Ślaski, *Dzieje Ziemi Kołobrzesckiej* s. 54; H. Heyden, op. cit., I s. 30.

²⁷ PUB, I nr 329 s. 250; *Regesta Pontificum*, I nr 10122 s. 860; VMPL, I nr 60 s. 27.

²⁸ PUB, I nr 376, nr 978; H. Heyden, op. cit., I s. 30 n.

²⁹ PUB, II nr 1307; por. H. Heyden, op. cit., I s. 31.

³⁰ PUB, III nr 1680, 1690, 1898; por. H. Heyden, op. cit., I s. 31; J. Korytkowski, op. cit., I s. 30 n.

³¹ PUB, III nr 1898; por. H. Heyden, op. cit., I s. 31; por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 30.

³² Por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 30 przyp. 1.

³³ PUB, IV nr 2158, 2355; por. H. Heyden, op. cit., I s. 31.

³⁴ J. Korytkowski, op. cit., I s. 30 n.; por. W. Wiesener, op. cit. s. 126; H. Heyden, op. cit., I s. 31.

³⁵ VMPL, I nr 247 s. 157; PUB, V nr 3302; por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 31; H. Heyden, op. cit., I s. 31.

licy Apostolskiej nie znamy, ale jest rzeczą pewną, że archidiaconat pomorski wraz ze Słupskiem archidiecezja straciła na zawsze, pozostając tylko przy późniejszych terenach archidiaconatu kamińskiego.

Na pograniczu z diecezją poznańską zaszło do końca XV w. kilka przesunięć granicznych. Znane są bliżej okoliczności, w jakich biskupi poznańscy oderwali od archidiecezji kasztelanię czestramską, leżącą nad dolną Baryczą. Wiadomo, że kasztelania ta jeszcze w r. 1136 należała do Gniezna³⁶, podczas gdy w r. 1510 znajdowała się w granicach diecezji poznańskiej³⁷. Ostatnio Nowacki podaje, że proboszcz czestramski w r. 1442 pierwszy podniósł sprawę przynależności parafii (wsie: Golejewko z Czestramem, Golejewo, Chojno, Ostrobudki, Grabkowo, Słupia Kapitulna i Stwolno) do diecezji poznańskiej. 29 IV 1446 prymas Wincenty Kot, za zgodą gnieźnieńskiej kapituły metropolitalnej, wystawił dokument, mocą którego parafia Czestram została wcielona do diecezji poznańskiej³⁸. Z obszernej enklawy nad Baryczą pozostała przy archidiecezji tylko część kasztelanii milickiej, z późniejszymi parafiami: Kobylin, Krotoszyn, Zduny i Sulmierzyce. Według J. Nowackiego enklawa krotoszyńska powstała po zniesieniu ok. 1124 r. diecezji kaliskiej. Wprawdzie tereny te miały początkowo przejść pod jurysdykcję biskupów wrocławskich, ale jeszcze przed r. 1136, „drogą nieznaną nam bliżej zamiany”, zostały włączone do archidiecezji gnieźnieńskiej³⁹.

Na odcinku od ujścia rzeki Gwdy do Noteci (parafia Ujście — diec. poznańska) aż do Wysocka k. Odolanowa (diec. poznańska) i Ołoboku (archidiec. gnieźnieńska) graniczyła archidiecezja z biskupstwem poznańskim. Na tym odcinku doszło w XIV stuleciu do kilku sporów granicznych między obydwoma diecezjami. Tak 25 III 1361 sąd polubowny, złożony z Marcina, archidiacona gnieźnieńskiego i Jana Falona, kanonika oraz Andrzeja, archidiacona poznańskiego i Jana, kustosza, rozstrzygnął spór między Gniezmem a Poznaniem o parafie w Żoniu, Grylewie i Gołańczy, przysądzając je ze wszystkimi wsiami parafialnymi archidiecezji⁴⁰. 25 VIII 1361 wyrok uprawomocnił Mikołaj, kanclerz kapituły gnieźnieńskiej jako superarbiter, a 14 IX tr. Hanko, notariusz *athoritate apostolica*⁴¹. Wyrok ten atoli nie zakończył sporu. 15 V 1364 odbył się w Gnieźnie zjazd ordynariuszów, Jarosława Bogoryi Skotnickiego z Gniezna i Jana Doliwy z Poznania, gdzie zawarto nowy układ, mocą którego parafie w Żoniu, Grylewie, Gołańczy, Chojnie i Jaktorowie zostały wcielone do archidiecezji gnieźnieńskiej, podczas gdy kościoły parafialne w Margoninie, Opatówku, Gozdowie i Sułaszowie, a nadto wsie Kowalewo, Lipiny i Szamocin miały odtąd należeć do diecezji poznańskiej⁴². Ale i tym razem nie był to koniec nieporozumień granicznych. Zostały one odnowione w r. 1367, chociaż dokumenty nie przekazały informacji, o jakie parafie wznowiono spór. Wiadomo jednak, że 28 V 1367, za zgodą kapituł diecezjalnych, arcybiskup gnieźnieński Jarosław i biskup poznański Jan powołali sąd polubowny w składzie Paszko, wojew. poznański, Przeclaw wojew. kaliski, Wincenty kasztelan gnieźnieński i Janusz, kaszte-

³⁶ KDWP, I nr 7 s. 11; por. J. Warężak, op. cit., s. 7 przyp. 1.

³⁷ Liber beneficiorum dioecesis Posnaniensis, ed. J. Nowacki, Poznań 1950 s. 118; por. Mapa: Diecezja poznańska w r. 1510 (tamże).

³⁸ J. Nowacki, op. cit., II s. 32 przyp. 48.

³⁹ Ibid. s. 33.

⁴⁰ KDWP, I nr 1460 s. 189 n.; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 34.

⁴¹ KDWP, I nr 1461 s. 190 n., nr 1462 s. 191 n.; por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 34; J. Nowacki, op. cit., II s. 34.

⁴² KDWP, I nr 1522 s. 248 n.; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 34.

lan kamieński w celu ostatecznego rozgraniczenia obydwu diecezji⁴³. Wyroku nie znamy. Wiadomo tylko, że jeszcze 12 V 1368 arcybiskup Jarosław zamianował prokuratorów, którym polecił upomnieć sędziów polubownych, by ci wydali sprawiedliwy wyrok⁴⁴. Ustalona w ten sposób granica między obydwoma diecezjami przetrwała do roku 1925. Nieznaczne spory graniczne na odcinku sąsiedztwa z Poznaniem, podobnie jak i na pograniczu z diecezją wrocławską, miały miejsce w XV i XVI w., ale dotyczyły one najczęściej poszczególnych wsi, a tylko wyjątkowo nowo utworzonych parafii⁴⁵. Tak w latach 1415—1418 toczył się spór między Gniezmem a Poznaniem odnośnie przynależności diecezjalnej parafii Kaszewy, zaś w r. 1440 o parafie Mnich i Strzelce w rejonie Kutna, z biskupem płockim. Podczas gdy parafia Kaszewy od 1469 pozostała przy archidiecezji, to dwie ostatnie odpadły od diecezji płockiej⁴⁶.

W tym samym okresie doszło do przesunięć granicznych na korzyść Gniezna na pograniczu z diecezją krakowską. W r. 1357, po lokacji nowego miasta w Krzepicach, Kazimierz Wielki wybudował i udotował tam kościół parafialny, wydzielając nowo lokowane miasto z dawnej parafii w Kłobucku, będącej w granicach diecezji krakowskiej. Następnie zwrócił się w r. 1364 do biskupa krakowskiego Bodzanty o przydzielenie nowej parafii dziesięcin ze stołu biskupiego; ten jednakże odmówił prośbie królewskiej. Wówczas to parafię uposażył dziesięcinami, ze stołu kapituły metropolitalnej, arcybiskup Jarosław i równocześnie, za zgodą króla, rozciągnął jurysdykcję Gniezna nad Krzepicami. W wyniku tych posunięć archidiecezja gnieźnieńska przekroczyła na tym odcinku rzekę Liswartę, która dotąd stanowiła granicę między dwiema diecezjami⁴⁷.

W ten sposób zostało ukształtowane takie terytorium archidiecezji, jakie znamy z *Księgi uposażenia Łaskiego* i map, sporządzonych przez Korytkowskiego i Warężaka⁴⁸. Według tych przekazów najdalej wysuniętym na północ punktem archidiecezji była parafia Borzyszkowy k. Bytowa. Od miasta Białego Boru na Pomorzu linię graniczną między archidiecezją a biskupstwem poznańskim stanowiła rzeka Gwda, aż do Noteci pod Miasteczkiem i Ujściem, a stąd biegła na południe do Pobiedzisk, pozostawiając Gołańcz, Wągrowiec i Kiszkowo po stronie Gniezna. Od Pobiedzisk granica zachodnia zwiężała się na niekorzyść archidiecezji ku południowi, aż do rzeki Lutni, pozostawiając Wrześnię po stronie archidiecezji, podczas gdy Pyzdry należały do diecezji poznańskiej. Od Pogorzelicy (diec. poznańska), poprzez Grabów (diec. wrocławską), Wieruszów, Bolesławiec, Praszkę i dalej Prosną biegła granica aż do Krzepic, gdzie rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją krakowską. Ostrzeszów, Kępno i Byczyna pozostawały po stronie wrocławskiej⁴⁹. Od

⁴³ KDWP, I nr 1578 s. 297 n. (Poznań); zapewne i kapituła gnieźnieńska wystawiła odpowiedni dokument; KDWP, I nr 1579 s. 298 n.; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 34.

⁴⁴ KDWP, I nr 1598 s. 315.

⁴⁵ Por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 34.

⁴⁶ J. Nowacki, op. cit. s. 36.

⁴⁷ J. Długosz, *Catalogus archiepiscoporum Gnesnensium*, W: *Opera omnia*, ed. I. Polkowski, Z. Pauli, Kraków 1887, I s. 361; Tenze, *Catalogus episcoporum Cracoviensium*, W: *Tamze* s. 415; LBenef. III s. 165; LBLask. II s. 117 n.; B. Kumor, *Granice (Archidiecezji krakowskiej (1000—1939), Prawo Kanoniczne*, 6 (1963) z. 1/4 s. 543.

⁴⁸ J. Korytkowski, *Mapa archidiecezji gnieźnieńskiej, jaka była w XVI w. LBLask.*, II (przy końcu); J. Warężak, *Mapa uposażenia ziemskiego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w wiekach średnich*, W: *Tenze*, op. cit., (przy końcu książki).

⁴⁹ J. Nowacki, *Mapa IV. Diecezja poznańska, część wielkopolska 1602 r.*, W: *Tenze Archidiecezja poznańska* (przy końcu); J. Korytkowski, *Mapa*, W: *LBLask.*, II (na

Krzepic granica biegła w kierunku południowo-wschodnim, aż do źródeł Nidy i Chęcín w rejonie Kielc. Parafie Mykanów, Kuczków, Cierno, Chęciny i Piekoszów pozostawały po stronie archidiecezji gnieźnieńskiej, podczas gdy Kłobucko, Mstów, Przyrów, Lelów, Szczekociny, Jędrzejów, Sobków i Kielce należały do diecezji krakowskiej. Od Chęcín linia graniczna szła w kierunku północno-wschodnim aż do Głowaczowa, przy czym po stronie Gniezna pozostawały parafie: Ćmińsk, Chełmce, Odrowąż Konecki, Smogorzów, Skrzynno, Przytyk, Jedlińsk, Goryń i Stromiec, podczas gdy do Krakowa należały: Tumlin, Zagnańsk, Skarżysko, Szydłowiec, Pawłów, Wolanów, Jarosławice i stąd korytem rzeki Radomki, aż do parafii Goryń (archid. gnieźn.), a następnie w kierunku północnym do Pilicy, pozostawiając Głowaczów po stronie Krakowa, zaś Stromiec w granicach archidiecezji⁵⁰. W tym rejonie kończyło się pogranicze z diecezją krakowską a rozpoczynało się sąsiedztwo z mazowiecką częścią diecezji poznańskiej (archidiaconat warszawski). Od Biało-brzegów linia graniczna z diecezją poznańską biegła korytem Pilicy, w kierunku zachodnim, aż do Nowego Miasta, Łegonic i Domanewic (archid. gnieźn.), a stąd w kierunku północnym, od Rawy Mazowieckiej (archid. gnieźn.), rzeką Rawką, aż do jej ujścia do Bzury, przy czym w granicach archidiecezji pozostawały parafie: Stara Rawa, Skierniewice i Bolimów. Od parafii Kompina i Kocierzew linia graniczna posuwała się ku zachodowi. Parafie: Kiernozia, Luszyn, Pacyna, Seserz i Strzelce należały do Poznania, zaś Żychlin, Oporów i Mnich do Gniezna. W tym też rejonie kończyło się pogranicze z mazowiecką częścią diecezji poznańskiej⁵¹.

W rejonie parafii Grochowy (archid. gnieźn.), Imielno i Łanięta (diec. płocka) archidiecezja graniczyła na niewielkim odcinku z diecezją płocką, po czym rozpoczynało się długie sąsiedztwo z diecezją włocławską. Od parafii Dąbrowice (Gniezno), poprzez Brdów, Sompolno, Lisewo, Wójcin (Gniezno), Gębice (Włocławek) i Kwieciszewo, granice biegły w kierunku północno-zachodnim. Od Kwieciszewa i Strzelec na Kujawach linia graniczna biegła na północ korytem rzeki Noteci, aż do parafii Rynarzewo w pobliżu Nakła, a stąd w kierunku północnym do miasteczka Borzyszkowy k. Bytowa. Linie graniczną wyznaczały parafie: Ślesin, Dąbrówka, Ostrowiec, Gostoczyn, Mędromierz W., Tuchola, Raciąż, Nowa Cerkiew, Chojniczki, Swornigacie, Borzyszkowy, Brzeźno, Starzno, Dźwierzno i Biały Bór, przynależne do archidiecezji⁵².

Na niewielkim odcinku, od Kiedrowic aż do Szczecinka, archidiecezja sąsiadowała z biskupstwem kamieńskim do połowy XVI stulecia, a po jego zniesieniu wydłużyło się sąsiedztwo z diecezją włocławską (od XVII w., po włączeniu Bytowskiego do Włocławka) i z apostolskim wikariatem północy⁵³.

końcu); Z. Rzepa, *Diecezja wrocławska w połowie XVIII wieku* — mapa, W: J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 10, Wrocław 1933 (przy końcu).

⁵⁰ J. Korytkowski, Mapa, W: *LBŁask.*, II (na końcu) *Synodus dioecesis ab R. D. Casimiro a Lubna Lubieński* — — ep. Crac. — — celebrata Cracoviae — — a. D. 1711, Cracoviae 1711 s. 8, 12 n.

⁵¹ J. Nowacki, Mapa nr 9: *Diecezja poznańska — archidiaconat warszawski, 1603—1793 r.* W: *Tenze*, op. cit. (przy końcu); J. Korytkowski, Mapa, W: *LBŁask.*, II (na końcu).

⁵² J. Korytkowski, Mapa, *LBŁask.*, II (na końcu); Z. Chodyński, *Mapa diecezji włocławskiej*, W: *Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae, Varsaviae 1890*; A. Tomczak, Mapa: *Sieć parafialna wojew. pomorskiego, okręgu bytowskiego i lęborskiego w drugiej połowie XVI w.*, W: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy wojew. pomorskiego w drugiej połowie XV w.*, Toruń 1955.

⁵³ H. Schlenger, M. Weczerka, *Die Kirchliche Gliederung vor der Reformation (um. 1500)*, W: *Atlas Östliches Mitteleuropa*, Blatt 13.

Do archidiecezji należała nadto enklawa na pograniczu diecezji poznańskiej i wrocławskiej z parafiami Kobylin, Krotoszyn i Zduny.

Ostatnie zmiany geograficzne archidiecezji przed rozbiorem Polski nastąpiły w latach 60-tych XVIII w. Biskupstwo wrocławskie posiadało już w XIII w. bogate uposażenie na terenie archidiecezji gnieźnieńskiej, położone w rejonie Piotrkowa, w granicach dawnego województwa sieradzkiego i łęczyckiego⁵⁴. Były to klucze gospodarcze: wolborski, smardzewicki, grabicki, czarnociński, łaznowski i niesułkowski o łącznej ilości 2 miast (Wolbórz, Łódź), oraz 51 wsi (r. 1582)⁵⁵. W Wolborzu też, gdzie znajdował się okazały pałac biskupi, najczęściej rezydowali ordynariusze wrocławscy, zwłaszcza w XVIII w., chociaż było to wbrew prawu kościelnemu, które nakazywało biskupom rezydować na terenie własnej diecezji. Z tego też względu w r. 1761 bp wrocławski A. S. Dembowski zwrócił się do arcyb. Władysława Łubieńskiego z propozycją zamiany parafii, leżących w kluczach gospodarczych wolborskim, smardzewickim i grabickim, przynależnych pod względem kościelnym do archidiecezji gnieźnieńskiej, w zamian za parafie diecezji wrocławskiej w rejonie pogranicza, na co otrzymał w zasadzie zgodę prymasa. 12 IV 1761 podobną prośbę skierował pod adresem kapituły metropolitalnej w Gnieźnie, a 12 VIII tr. — do kapituły we Włocławku⁵⁶. Tymczasem, mimo zgody prymasa i kapituły wrocławskiej, kapituła metropolitalna już na posiedzeniu 19 V 1761 wyraziła poważne zastrzeżenia odnośnie planowanej zmiany, powołując się na „znaczne dotes”, jakie archidiecezja posiadała w dobrach biskupa kujawskiego⁵⁷. W związku z nieprzychylną postawą kapituły, arcybiskup Łubieński wystosował 19 VI 1761 list do niej, w którym polemizując z jej stanowiskiem, oświadczał się za projektowaną wymianą. Obok niewątpliwego dobra dusz, płynącego z zamiany, archidiecezja zyskuje, na niej Bydgoszcz za niewielki Wolbórz. Zresztą, pisał prymas Łubieński, „obługujemy Panów, nie delibierujcie dłużej i na tej kapitule wzajemnym naszym żądaniem uczynicie zadość”⁵⁸.

W tej sytuacji kapituła, po dłuższej zwłoce, postanowiła zająć jeszcze raz swe stanowisko i na posiedzeniu 22 X 1761 uchwaliła specjalną „instrukcję”, którą jej przedstawiciele wręczyli osobiście prymasowi. W całej rozciągłości podtrzymywała ona zdanie poprzednie i jeszcze raz ustosunkowała się negatywnie do projektu wymiany, a to z następujących powodów: 1° stan kościołów parafialnych, odstępowanych przez Włocławek archidiecezji jest prawie opłakany, a ich restaurację trzeba będzie przeprowadzić kosztem stołu arcybiskupiego; 2° archidiecezja odstępuje większą ilość kościołów, niż otrzymuje, oddaje kościoły obsadzone przez duchowieństwo diecezjalne, a ma otrzymać — zakonne, oddaje tereny katolickie, a otrzymuje mieszane i protestanckie; 3° okręg wolborski, o który zabiega biskup wrocławski, nie ma połączenia terytorialnego z tą diecezją; lepiej byłoby, ażeby biskupi wrocławscy przenieśli swą rezydencję na teren własnej diecezji; 4° wreszcie kler archidiecezji może być pozbawiony, po zamianie, dziesięć z okręgu wol-

⁵⁴ Por. St. Arnold, Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w w. XIII, Warszawa—Lwów 1921—1922 (Rozpr. Hist. Tow. Nauk. Warsz., t. 1 z. 1).

⁵⁵ Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa wrocławskiego w r. 1582, wyd. L. Żytkowicz, Toruń, 1953 s. 82 n.

⁵⁶ J. Koceniak, Antoni Sebastian Dembowski biskup wrocławski i pomorski. Sylwetka z czasów saskich, Warszawa 1953 s. 262 n.

⁵⁷ AAGniez., B 35: Acta actorum capituli metropolitani Gnesnensis ex annis 1759—1767 k. 122.

⁵⁸ Ibid. k. 128 n.

borskiego. Instrukcję kończyła kapituła odmową wszelkich pełnomocnictw dla planowanej zamiany⁵⁹. Prawdopodobnie, mimo negatywnej odpowiedzi kapituły, prymas Łubieński nie zmienił swego stanowiska. Na kapitułę naciskał nadal. Ta zaś na posiedzeniu 30 IV 1762 w Gnieźnie podzieliła się. Część kapituły wypowiedziała się przeciwko planowanej zmianie, twierdząc jeszcze raz, że już w r. 1761 ją odrzucono, albowiem nie ma z niej żadnego pożytku dla archidiecezji. Co więcej, ze zmiany wynikają pewne szkody, w zamian za kolegiatę archidiecezja ma otrzymać szereg kościołów w stanie opłakanym, zaś za duchowieństwo diecezjalne przejdą pod jurysdykcję arcybiskupa zakonnicy (wyjęci) i liczni akatolicy. Wreszcie jako ostatni motyw swego negatywnego stanowiska kapituła wysunęła zarzut, że nie powołano w tym celu specjalnej komisji, a głosowanie nad konsensem odbywało się publicznie, a nie tajnie⁶⁰. Pozostała część kapituły na tymże posiedzeniu (30 IV 1762) wyraziła zgodę, utrzymując, że sprawy zamiany były wprawdzie rozważane w 1761 r., ale nie jest prawdą, jakoby kapituła je odrzuciła. Zgodę, czy jej brak może rozstrzygnąć tylko Stolica Apostolska. Odnosnie zaś głosowania stwierdzono, że tajne jego odbywanie potrzebne jest tylko przy wyborach⁶¹.

Ponieważ, mimo oporu kapituły, sprawa wymiany terytorium była nadal aktualna, dlatego ta wysłała specjalnego swego delegata do nuncjusza apostolskiego w Warszawie, który miał przedstawić i wyjaśnić jej negatywne stanowisko. Do omawianych uprzednio racji kapituła dorzuciła nowe. Archidiecezja nie miała podobno od początków swego istnienia żadnych zmian terytorialnych (!). Zmiany te zaś, raz rozpoczęte, mogą przynieść w rezultacie dalsze straty terytorialne dla archidiecezji zarówno w Wielkopolsce, jak i w Łowickiem⁶².

Mimo takiej sytuacji, zwrócił się bp włocławski A. K. Ostrowski (następca Dembowskiego) listem z 23 VI 1762 do kardynała protektora Polski, by poparł sprawę zamiany u papieża Klemensa XIII⁶³. Do Stolicy Apostolskiej zwróciła się również gnieźnieńska kapituła metropolitańska, co niedwuznacznie wynika z listu bpa A. K. Ostrowskiego do papieża, i prawdopodobnie z tego powodu dopiero 3 VIII 1764, dekretem Kongregacji Konsystorialnej — *Cum R.P.D. Vladislaus Lubieński*, pap. Klemens XIII nadał ostatecznie zamianie sankcję kanoniczną⁶⁴. W myśl tego dekretu, archidiecezja straciła na rzecz Włocławka 1 kolegiatę w Wolborzu (5 prałatur i 4 kanonie) wraz z parafią, a nadto 7 dalszych parafii: Czarnocin, Chorzęcín, Łąznów, Łódź, Gałków, Nagórzyce i Niesułków, wraz z klasztorem franciszkańskim w Smardzewicach. Jako rekompensatę archidiecezja zyskała 12 parafii: trzy miejskie — Bydgoszcz, wraz z kolegium jezuitów oraz konwentami bernardynów i klarysek, Gębice i Barcin oraz dziewięć wiejskich: Strzelewo, Dąbrówka, Ostrów k. Kościelca, Ludzisko, Skulsk, Wawrzymowo, Broniszewo, Brdów i Modzerowo, przyna-

⁵⁹ Ibid. k. 174—175'.

⁶⁰ ADWłoc., AEp. 53 (52): Acta dioecésana sub episcopatu E. D. Antoni Sebast. Dembowskiego 1758—1762, vol. II k. 210—210'.

⁶¹ Ibid. k. 210'—211'.

⁶² AAGnez. B 35: Acta actorum 1759—1761 k. 270—273

⁶³ ADWłoc., AEp. 53 (52) k. 209.

⁶⁴ ADWłoc., AEp. 58 (57): Acta curiae episcopalis A. C. Ostrowski episcopi Vladislauiensis et Pomeraniae 1763—69, vol. I s. 74—76; Documenta ecclesiae civitatis Bidgostiensis (Bromberg) concertantia, [Ed. E. Becker], Berlin 1918 s. 148—149; por. Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich s. 374.

leżne uprzednio do dekanatów bydgoskiego, inowrocławskiego, kruszwickiego i izbickiego w diecezji wrocławskiej⁶⁵.

Prawdopodobnie o decyzji Rzymu tym razem kapituła metropolitalna nie wiedziała i na posiedzeniu 27 X 1764 ogłosiła „Uroczysty protest przeciwko zamianie terytorium wolsborskiego za część diecezji wrocławskiej”, zdając się jednakże na ostateczną decyzję Stolicy Apostolskiej⁶⁶. Tymczasem decyzja Stolicy św. była wygotowana na piśmie. Opór kapituły przewlekl jedynie wykonanie dekretu prawie o cały rok. Dekretem *Quod cum pro parte*, z 9 V 1765, nuncjusz warszawski, arcyb. Eugeniusz Visconti, jako delegat apostolski, wprowadził w życie zarządzenie papieskie, które ogłosił 6 IX 1765 w kolegiacie wolsborskiej, wobec biskupa wrocławskiego A. K. Ostrowskiego⁶⁷.

Na początku XVI w. Archidiecezja dzieliła się na 7 archidiaconatów (gnieźnieński, kaliski, kurzelowski, uniejowski, łęczycki, łowicki i kamieński), 1 *Territorium Vielunense ad instar archidiaconatus*, 41 dekanatów i 673 parafie. Nadto w pierwszej połowie XVI w. liczyła 11 kolegiat z kapitułami (Gniezno, Łask, Łęczyca, Uniejów, Kurzelów, Kalisz, Wieluń, Łowicz, Sieradz, Kamień, Wolsbórz)⁶⁸. Kapituła metropolitalna na początku XVI stulecia obejmowała 7 prałatur (prepozyt, dziekan, archidiacon, kantor, scholastyk, kustosz, kanclerz) i 23 kanonie gremialne⁶⁹. Według relacji arcyb. Wojciecha Baranowskiego z 1612 r. kapituła katedralna liczyła 7 prałatur i 24 kanonikaty gremialne, zaś archidiecezja — 8 archidiaconatów, 813 parafii, 6 opactw, 12 prepozytur zakonnych, 17 klasztorów męskich, 4 żeńskie i 2 seminaria duchowne⁷⁰. W r. 1644 archidiecezja dzieliła się na 7 archidiaconatów, terytorium wieluńskie, 43 dekanaty, 804 parafii (24 wakujące, 24 sprofanowane). W r. 1621 było w niej 6 opactw, 16 klasztorów męskich, 4 żeńskie, 2 kolegia jezuickie oraz 11 kolegiat⁷¹. W czasie synodu archidiecezjalnego odbytego 7 VI 1720 archidiecezja dzieliła się na 7 archidiaconatów, terytorium wieluńskie, 40 dekanatów, ok. 800 parafii, 12 kolegiat (przybyła kolegiata w Choczcu), 6 opactw i 10 prepozytur⁷². W r. 1787 archidiecezja obejmowała: 7 archidiaconatów, terytorium wieluńskie, 41 dekanatów, 808 parafii, w tym 666 w Polsce, a 142 w zaborze pruskim, 52 kościoły szpitalne (2 w zaborze pruskim), 104 kaplice publiczne (17 w zab. pruskim), 14 opactw i prepozytur, 63 dalsze klasztory męskie, 13 żeńskich, 2 seminaria duchowne. W całej archidiecezji było wtedy 141 miast i miasteczek, 4690 wsi, 451159 osób sposobnych do sakramentów św., 62044 dzieci, 25551 protestantów, 23721 żydów, w całości 562481 osób. W archidiecezji pracowało 1031 kapłanów diecezjalnych, 697

⁶⁵ Ibid.; por. St. Chodyński, Zmiana kościołów w r. 1765, *Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej*, 7 (1913) nr 5 s. 148—50; I. Subera, Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej, *Prawo Kanoniczne*, 4 (1961) nr 1/4 s. 688 n.

⁶⁶ AAGniez., B 35: Acta actorum 1759—1761 k. 407—409.

⁶⁷ ADWłoc., AEp. 58 (57) s. 70—73; Documenta ecclesias civitatis Bidgostiensis concernentia s. 147—52; por. St. Librowski, Wizytacje diecezji wrocławskiej, z. 1 s. 33 n.

⁶⁸ LBŁask., I s. 1—714, II s. 1—506; por. J. Korytkowski, op. cit., I s. 36—38.

⁶⁹ J. Korytkowski, Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej, I s. 23—99.

⁷⁰ Archiwum Kongregacji Soboru, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1612.

⁷¹ L. Boratyński, op. cit. s. 8, 14.

⁷² Constitutiones synodi archidioecesis Gnesnensis sub Stanislao Szembek archiepiscopo Gnesnensi A. D. 1720 celebratae, Varsaviae 1720 k. 64—75'; Ordo et numerus ecclesiarum archidioecesis Gnesnensis.

zakonnych i 161 zakonnic⁷³. Kapituła metropolitalna składała się wówczas z 7 prałatur i 24 kanoników gremialnych⁷⁴.

3. DIECEZJA CHEŁMIŃSKA¹

Wykończona w zasadzie przez Bolesława Krzywoustego budowa organizacji terytorialnej Kościoła w Polsce doznała tylko jednej zmiany w XIII w. — było nią odstąpienie przez bpa płockiego Gedkę części swej diecezji na bazę misyjną dla Prus. Misję tę miał prowadzić Kościół polski, wezwany do niej przez pap. Innocentego III. Jeszcze w 1210 r. tenże papież zamianował „biskupem” pruskim arcybiskupa gnieźnieńskiego Henryka Kietlicza, który tak długo miał spełniać funkcje „biskupa pruskiego”, dokąd nie będzie odpowiedniej liczby wiernych, by dla nich zamianować osobnego ordynariusza². Tenże papież bullą *Dilecti filii, Christianus*, z 10 VIII 1212, skierowaną do generalnej kapituły cystersów, oddał misję pruską jeszcze raz pod specjalną opiekę abpa Henryka Kietlicza³, co ponowił w bulli *Licet teste Apostolo*, z 13 VIII 1212⁴. Zarządzenie to powtórzył pap. Honoriusz III listem apostolskim *Alto divinae dispositionis*, z 5 V i *Legistis, ut credimus*, z 6 V 1218⁵. Jeszcze w r. 1216 pap. Innocenty III mianował pierwszego biskupa misyjnego dla Prus, mnicha cysterskiego Chrystiana, który w r. 1218 nazwany jest „biskupem Prus”⁶. Wysiłki zmierzające do utworzenia normalnej hierarchii kościelnej na terenie Prus posunęły się szybko naprzód, odkąd pap. Honoriusz III, bullą *Tua nobis fraternitas intimavit* z 28 IV 1218, zlecił jeszcze raz dogład nad sprawami pruskimi arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Henrykowi Kietliczowi⁷. 5 V 1218 pap. Honoriusz III, listem apostolskim *Etsi secundum Apostolum*, nadał biskupowi Christianowi obszerne pełnomocnictwa nad misją pruską, a bullą *Cum in partibus* (5 V 1218) zlecił mu

⁷³ Archiwum Kongregacji Soboru, Relacje biskupów, Archidiecezja gnieźnieńska 1789: Relacja abpa M. J. Poniatowskiego; por. J. Korytkowski, Arcybiskupi, V s. 199.

⁷⁴ J. Korytkowski, op. cit., I s. 29—101.

¹ Wazniejsze opracowania: P. Czaplowski, Granice diecezji chełmińskiej i jej dekanatów, W: *Inst. Balt. Wyd. Pomorzoznawczy. Komunik. Działu Informacji Nauk.*, 1 (1945) nr 13 s. 1—6; Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928 (załączono bibliografię); J. Fankidejski, Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej, Pelplin 1880; Tenze, Klasztory żeńskie diecezji chełmińskiej, Pelplin 1883; G. Frölich, Das Bistum Kulm und der Deutsche Orden. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Deutsch. Ordensstaates, *Zeitschrift des Westpreus. Geschichtsvereins*, 27 (1889) s. 1—99; A. Frydrychowicz, Die Culmer Weihbischöfe, Danzig 1905; T. Glemma, Historiografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821, *Nova Polonia Sacra*, 2 1926 s. 1—133; Tenze, Dzieje diecezji chełmińskiej, W: *Pomorze Polskie*, Toruń 1931, II s. 183—212; A. Karbowiak, Szkoły diecezji chełmińskiej w wiekach średnich, *Roczniki Tow. Nauk. w Toruniu*, 6 (1899) s. 5—124; St. Kujot, Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? cz. 2: Ziemia Chełmińska, *Roczniki TNTor.*, 11—12 (1904—1905); B. Kumor, Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 13 (1966) z. 4 s. 29—31; G. Labuda, Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku, *Annales Missiologicae*, 9 (1935) s. 201—435 (na s. 429—435 podano bibliografię dotyczącą misji pruskiej); A. Mańkowski, Prałaci i kanonicy katedralni chełmińscy od założenia kapituły do naszych czasów, *Roczniki TNTor.*, 33—34 (1926—1927) s. 1—109, 235—424; K. Tymieniecki, Misja polska w Prusach i sprowadzenie Krzyżaków, Toruń 1935.

² Por. G. Labuda, Polska i krzyżacka misja s. 249 n.

³ *Regesta Pontificum*, I nr 4573 s. 395.

⁴ *Regesta Pontificum*, I nr 4575 s. 395; por. G. Labuda, op. cit. s. 254 n.

⁵ VMPL, I nr 10 s. 4 n., nr 11 s. 5 n.

⁶ Por. R. Grodecki, Chrystian (zm. 1245) pierwszy biskup Prus, W: *Pol. Stow. Biogr.*, III (1937) s. 456—457; G. Labuda, op. cit. s. 257.

⁷ VMPL, I nr 29 s. 4.

dokonanie podziału Prus na dwie lub trzy diecezje i wyświęcenie dla nich biskupów⁸. Prawdopodobnie w związku z tą legacją Henryka Kietlicza i działalnością następnego metropolity gnieźnieńskiego Wincentego z Niałka biskup płocki Gedko, za zgodą ks. Konrada Mazowieckiego i swej kapituły, odstąpił 5 VIII 1222 biskupowi pruskiemu Chrystianowi Ziemię Chełmińską wraz z jurysdykcją kościelną; miała ona odtąd stanowić podstawę pod erekcję nowego biskupstwa⁹. Darowiznę tę niebawem zatwierdził pap. Honoriusz III, bullą *Justis petentium*, z 18 V 1222 i *Cum a nobis petitur*, z 11 IV 1223¹⁰. Tak uposażone biskupstwo nosiło nazwę „pruskiego”, a jurysdykcji jego oprócz Ziemi Chełmińskiej podlegały całe Prusy. 31 XII 1222 papież bullą *Cum is, qui* wziął chrześcijan Prus w specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej¹¹. Sprowadzenie Krzyżaków w r. 1226 i niewola biskupa Chrystiana zmieniły sytuację bardzo poważnie. 30 V 1236 pap. Grzegorz IX, bullą *Cum exultatione spiritus*, zlecił legatowi Wilhelmowi z Modeny podzielić Prusy na trzy diecezje¹². Ale i tym razem do projektowanego podziału nie doszło. Zmiany przysły dopiero w latach 40-tych XIII stulecia. 4 VII 1243 legat papieski Wilhelm, dekretem *Noverit universitas vestra*, podzielił całe Prusy na 3 diecezje a z Ziemi Chełmińskiej utworzył diecezję czwartą — chełmińską, w skład której weszła Ziemia Chełmińska tak, jak ją rozgraniczają rzeki Wisła, Drwęca i Ossa, włączając do niej Ziemię Lubawską¹³. Podział ten otrzymał sankcję pap. Innocentego IV, bullą *Hiis, quae per dilectos*, z 29 VII 1243¹⁴. Ten sam papież, listem apostolskim *Hiis, quae per dilectos*, z 30 VII 1243, do biskupa pruskiego Chrystiana, i *Justis petentium desiderius*, z 8 X 1243, do mistrza krzyżackiego, potwierdził jeszcze raz podział Prus na cztery okręgi kościelne¹⁵.

Podobne granice diecezji, obejmujące Ziemię Chełmińską i Lubawską, uznał również biskup chełmiński Henryk w dokumencie z 22 VII 1251^{15a}. W wyniku porozumienia między wielkim mistrzem Henrykiem a tymże biskupem diecezja chełmińska została uposażona (19 X 1246), co potwierdził nieco później pap. Innocenty IV, bullą *Piae vitae*, z 28 X 1249^{15b}. Dokumentem z 22 VII 1251 biskup Henryk erygował kościół katedralny p. w. Trójcy Przenajśw. wraz z kapitułą katedralną w Chełmży, co znów potwierdził legat papieski Anzelm, biskup warmiński (1 II 1264)^{15c}.

Erygowaną w ten sposób diecezję chełmińską poczęli nękać biskupi płoccy, wysuwając pretensje do jurysdykcji nad jej terytorium. W celu zaspokojenia tych pretensji biskup chełmiński Werner zrzekł się na rzecz diecezji i bis-

⁸ Regesta Pontificum, I nr 5770—5771 s. 507.

⁹ Kodeks dyplomatyczny Śląska, wyd. K. Małeczynski, Wrocław 1964, III nr 273 s. 40—43; CDMas., I nr 217 s. 214—218 (dokum. podejrz.); J. Długosz, *Historiae polonicae*, XI s. 210 (pod datą 1220); por. R. Grodecki, Gedko biskup płocki, W: *Pol. Stow. Biogr.*, VII s. 369; G. Labuda, op. cit. s. 285.

¹⁰ CDMas., I nr 221 s. 227—229, nr 203 s. 198—199; VMPL, I nr 29 s. 14.

¹¹ Regesta Pontificum, I nr 7337 s. 633.

¹² Ibid. nr 10173 s. 864 n.; CDPruss., I nr 19 s. 34—35.

¹³ CDWarm., I nr 5 s. 5 n.; UBCulm, I nr 9 s. 4; por. Diecezja chełmińska s. 15; T. Głemma, *Dzieje diecezji chełmińskiej*, W: *Pamiętnik Instyt. Bałtyckiego. Ser. Balticum*, z. 2 s. 183 nn.

¹⁴ CDWarm., I nr 6 s. 8—9, nr 7 s. 9 n.; VMPL, I nr 76 s. 36 n.; UBCulm, I nr 8 s. 3 n.; Regesta Pontificum, III nr 11102 s. 946.

¹⁵ VMPL, I nr 76, s. 36 n.; UBCulm, I nr 10 s. 4, nr 11 s. 5; Regesta Pontificum, II nr 11103 s. 946, nr 11157 s. 951; CDWarm., I nr 6 s. 8, nr 7 s. 10.

^{15a} UBCulm, I nr 29 s. 16—19.

^{15b} Ibid. nr 19 s. 8 nn., nr 25 s. 13.

^{15c} Ibid. nr 29 s. 16—19, nr 71 s. 48 n.

kupstwa plockiego parafii Orzechowo i 300 przyległych łąnów (6 XII 1289)¹⁶. 29 IV i 16 V 1291 umowa i cesja zostały potwierdzone przez obu ordynariuszów¹⁷.

Mimo zawarcia umowy, granice obydwu diecezji na tym odcinku były wciąż niepewne i sporne. Ustalone w 1289 r. granice potwierdzili jeszcze raz obydwaj biskupi 19 i 24 II 1293^{17a}. Ale i ta ugoda nie była ostateczna. Spory graniczne zostały wznowione w 1317 r., na tle politycznej ekspansji Zakonu krzyżackiego na terenie Ziemi Michałowskiej. Wówczas to ustalono linię graniczną między posiadłościami biskupstwa i diecezją plocką a posiadłościami Zakonu i diecezją chełmińską; wyznaczały ją w rejonie Brodnicy rzeka Drwęca, a następnie miejscowości Jastrzembie i Gołkowo. 5 VIII 1317 biskup plocki Jan potwierdził porozumienie^{17b}.

W tym samym okresie biskupstwo chełmińskie straciło na rzecz diecezji pomezkańskiej Ziemię Sasińską¹⁸. Prawdopodobnie w związku z tą stratą biskup chełmiński Mikołaj oskarżył wielkiego mistrza krzyżackiego o oderwanie 14 kościołów parafialnych od swego biskupstwa i włączenie ich do diecezji pomezkańskiej (1320/21). Zażądał on zwrotu tych parafii wraz z „castrum Juleborek”^{18a}, a gdy to nie nastąpiło, jego następcą, Otton złożył 16 IX 1324 uroczysty protest „przeciwko zatrzymaniu pewnej części diecezji” przez biskupa pomezkańskiego Rudolfa^{18b}. Epilog zatargu był jednakże niekorzystny dla diecezji.

Ukształtowane w ten sposób terytorium diecezji na początku XVI w. nie wiele odbiegało od pierwotnych granic biskupstwa. Zachodnie i południowe granice z diecezją włocławską stanowiło koryto Wisły od ujścia do niej Drwęcy w rejonie Lubicza i Torunia, przy czym po stronie diecezji chełmińskiej pozostawały następujące parafie: Czarnowo, Ostromecko, Starogród, Chełmno, Szynych, Toruń, Grudziądz, Mokre i na północ od biegu rzeki Ossa parafia Wełcz. W rejonie Wełcza rozpoczynało się sąsiedztwo z diecezją pomezkańską. Linia graniczna szła w kierunku wschodnim, aż do rejonu Lubawy, skąd biegła na południe w prostej linii do Przełęku w rejonie Działdowa. Na tym odcinku w granicach diecezji chełmińskiej pozostawały parafie: Rogóźno, Szembruk, Szynwałd, Łasin, Rywałd, Ostrowite, Lubawa, Rożental, Grabowo, Złotowo, Zwiniarz, Rumian i Kiełpiny¹⁹. Ponieważ granice diecezji w r. 1243 zostały ustalone na korycie rzeki Ossa, dlatego trzeba przyjąć, że na przestrzeni od XIII do XVI w. biskupi chełmińscy rozciągnęli jurysdykcję kościelną na tereny leżące na północ od tej rzeki w rejonie Wełcza i Łasina. W późniejszych bowiem czasach brak wiadomości na temat sporów granicznych między diecezjami pomezkańską i chełmińską.

Opinię tę, w pewnej mierze, potwierdza relacja biskupa A. St. Kostki Załuskiego z 1743 r.; informuje ona, że parafie: Turowo, Lisnowo, Łęck Wielki, Przełek i Ławice, leżące na terytorium Prus Książęcych, a więc

¹⁶ KDMaz. nr 38 s. 28 n.; UBCulm, I nr 121 s. 79 n.

¹⁷ UBCulm, I nr 124 s. 88; Dokumenty kujawskie nr 19 s. 163 nr., nr 20 s. 164 n.; por. Diecezja chełmińska s. 31 n.

^{17a} UBCulm, I nr 131 s. 92 n., nr 132 s. 93 n.

^{17b} Ibid. nr 177 s. 119 n.

¹⁸ J. B e n d e r, Begrenzung, Eintheilung und Kirchen der ehemaligen Pomesanien, *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands*, 2 (1861—63), z. 4—6 s. 182 n.; J. V o i g t, Geschichte Preussens, Königsberg 1827, Bd 2 s. 466.

^{18a} UBCulm, I nr 189 s. 132—133.

^{18b} Ibid. nr 204 s. 144 n.

¹⁹ Por. Constitutiones synodales nec non ordinationes Dioecesis Culmensis, p. 1 (XV—XVII), ed. A. M a ń k o w s k i, Toruń 1929, (*Fontes TNTor.* 24) s. 133—135.

będące równocześnie w granicach diecezji pomezkańskiej, były podówczas katolickie^{19a}. Parafię katolicką w Łęcku Wielkim wznowił w 1609 r. miejscowy właściciel Rywocki, przy poparciu biskupa W. Gembickiego; parafia w Lisnowie wróciła do rąk katolickich w 1596 r.^{19b}, w Przełęku — na początku XVII stulecia, zaś przed 1641 r. — dwie dalsze, Ławice i Turów^{19c}. Parafie te zostały włączone, na synodzie diecezjalnym w 1641 r. do poszczególnych dekanatów w diecezji chełmińskiej, a to dlatego, że były w bezpośrednim ich sąsiedztwie^{19d}. Według wspomnianej relacji z 1743 r. dwie z wymienionych parafii zostały powtórnie przejęte przez protestantów (Ławice — ok. 1680, Lisnowo — ok. 1720).

Pogranicze z diecezją płocką i wrocławską, stanowiące południowo-wschodnią ścianę diecezji, wyznaczały w XVII w. parafie: Łęck, Lidzbark (chełm.), Górzno (płocka), Radoszki i Brodnica; na dalszym odcinku granice diecezjalne biegły korytem rzeki Drwęca, aż do jej ujścia do Wisły²⁰.

Ze względu na przyjęcie protestantyzmu przez biskupa pomezkańskiego J. E. Queissa i luteranizacji teje diecezji, pap. Juliusz II, listem apostolskim *Cum sicut carissimus*, z 25 VII 1550, powierzył biskupowi chełmińskiemu St. Hozjuszowi urząd inkwizytora w diecezji pomezkańskiej²¹.

Trzeba atoli zaznaczyć, że tuż po r. 1530, kiedy to ks. Albrecht dokonał protestantyzacji „pruskiej” części diecezji pomezkańskiej, biskupi chełmińscy roztoczyli opiekę nad „polską” jej częścią. Jeszcze 28 IV 1530 biskup warmiński Maurycy Ferber poddał królowi Zygmuntovi I Staremu sugestię, by polską część teje diecezji oddać w administrację biskupów chełmińskich; w tej samej sprawie pisał on również do ks. Jana Chojeńskiego, pełniącego zastępczo obowiązki kanclerza Królestwa (31 V 1530)^{21a}. Jan Dantyszek (1530—1536), zgodnie z tą sugestią i zapewne za zgodą króla, przejął jurysdykcję kościelną na tych terenach i zaczął tytułować się „administrator episcopatus Pomesaniensis”²².

Już na początku roku 1552 (19 I) istniał osobny oficjałat pomezkański, ale prawdopodobnie działający w zależności od biskupów chełmińskich²³. Od r. 1563 „polska” część diecezji pomezkańskiej posiadała własnego administratora w osobie ks. Kaspra Geszkawa, urzędującego w Nowym Stawie na terenie Żuław²⁴.

Biskupi polscy, zebrani na synodzie prowincjalnym w Piotrkowie 19 V 1577, „postanowili zwrócić się z prośbą do króla [...], aby biskupstwo pomezkańskie, pozbawione prawowitego pasterza, którego duza część diecezji znajduje się na terenie Prus Królewskich [...], zostało przywrócone do życia, lub przynajmniej część „polska” diecezji została włączona do diecezji cheł-

^{19a} UBCulm, II nr 1217 s. 1128.

^{19b} Diecezja chełmińska s. 427 (Łęck, Przełek), 541 (Lisnowo).

^{19c} Constitutiones synodales s. 134 n.

^{19d} Ibid.

²⁰ Diecezja chełmińska s. 17 podaje, że tereny te jeszcze w XVI stuleciu należały do diecezji pomezkańskiej. Ponieważ całą administrację pomezkańską biskupi chełmińscy uważali za oddzielną diecezję i jej parafie wyliczali osobno, a synody chełmińskie omawiane tereny zaliczają do diecezji chełmińskiej, a nie pomezkańskiej, dlatego trzeba przyjąć, że przesunięcie granic miało miejsce przed XVII stuleciem.

²¹ Stanisław Hosii epistolae, I nr 380 s. 393 n.; VMPL, II nr 646 s. 235 nn.

^{21a} UBCulm, II nr 852 s. 719 n., nr 854 s. 720 n.

²² Acta Tomiciana, ed. W. Pocięcha, t. 16 p. 2 nr 384 s. 5 nn.

²³ Stanisław Hosii epistolae, II p. 1 (1551—1558) nr 640 s. 156.

²⁴ Diecezja chełmińska s. 18.

mińskiej jako najbliższej²⁵. Były to te części diecezji, które po pokoju toruńskim w 1460 r. zostały wcielone do Polski. Uchwały synodu zatwierdził pap. Grzegorz XIII, listem apostolskim *Ex litteris Fraternalitatis* (29 XII 1577), nadając tym samym sankcję kanoniczną także wspomnianym postanowieniom. W r. 1597 biskup P. Tylicki pisał w relacji do Rzymu, że „posiada dwie diecezje, jedną własną, drugą zaś pomezzańską [...] daną mu w administrację”²⁶. Odtąd biskupi chełmińscy aż do r. 1763 nosili tytuł „biskupów chełmińskich i pomezzańskich”. Sankcji kościelnej tym zmianom udzielił pap. Klemens VIII, w bulli *Cum ecclesiae Culmensi*, z 16 IV 1601, przy okazji nominacji ks. Wawrzyńca Goślickiego na biskupstwo chełmińskie; oddawała ona w wieczystą administrację biskupów chełmińskich „polską” część diecezji pomezzańskiej²⁷. W ten sposób diecezja została powiększona o 5 dekanatów: malborski, sztumski, dzierzgowski, nowostawski i żuławski (70 parafii)²⁸. Dla terenów tych biskupi chełmińscy utworzyli osobny oficjałat (*officialis in Pomesania Marienburgensis*) z rezydencją w Malborku. Istniał on aż do 16 VII 1821, kiedy to pap. Pius VII, bullą *De salute animarum*, wcielił tereny diecezji pomezńskiej do diecezji chełmińskiej i warmińskiej²⁹.

W r. 1597 diecezja obejmowała 12 dekanatów (archiprezbiteratów), 111 parafii, oraz 5 dekanatów i 70 parafii z diecezji pomezńskiej, a w 1635 — 7 klasztorów męskich, 3 żeńskie i jedno kolegium jezuickie³⁰. W r. 1641, na synodzie diecezjalnym, liczono w diecezji 11 dekanatów i 123 parafie, zaś w diecezji pomezńskiej 5 dekanatów i 52 parafie³¹. W r. 1676 miasto Chełmno liczyło ok. 400 domów, 2 klasztory męskie i jeden żeński; katedra biskupia p. w. Trójcy św. znajdowała się w Chełmży³². Według relacji biskupa A. St. Załuskiego w r. 1743 kapituła katedralna posiadała 6 prałatów (archidiakon, dziekan, prepozyt, kustosz, scholastyk, archidiakon pomezński) i 7 kanoników gremialnych, a diecezja — 12 dekanatów, 120 parafii, 9 klasztorów męskich, 3 żeńskie, 1 seminarium duchowne, oraz 5 dekanatów, 55 parafii i 2 klasztory męskie w diecezji pomezńskiej; w całej diecezji przystąpiło ok. 50 tys. wiernych do komunii wielkanocnej³³.

4. DIECEZJA INFLANCKA (WENDEŃSKA)¹

Na mocy układu wileńskiego z 28 XI 1561 Inflanty, wraz z Rygą i arcybiskupstwem ryskim, zostały inkorporowane do Rzeczypospolitej, przyjmu-

²⁵ T. Glemma, *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*, Toruń 1934 s. 64, 100; *Materiały do historii ustawodawstwa* s. 501.

²⁶ Archiwum S. Congregationis Concilii, *Relationes episcoporum, Dioecesis Culmensis* 1597.

²⁷ UBCulm, II nr 1116 s. 955 n.; *Der pomesanische Antheil der Diözese Ermland*, *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, 10 (1878) s. 126.

²⁸ Diecezja chełmińska s. 17 n.; T. Glemma, *op. cit.* s. 193; L. Boratyński, *op. cit.* s. 9.

²⁹ Diecezja chełmińska s. 13.

³⁰ Archiw. S. Congr. Concilii, *Relationes episcoporum, Dioecesis Culmensis* 1597, 1635; por. L. Boratyński, *op. cit.* s. 9, 15.

³¹ *Constitutiones synodales* s. 133 nn.

³² BAV, *Proces, cons.*, vol. 75; *Processus R. D. Joannis Małachowski 1676 k.* 159 nn.; por. R. Ritzler, P. Seifrin, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, Patavii* 1953, V s. 177.

³³ UBCulm, II nr 1217 s. 1121—1130; Arch. S. Congr. Concilii, *Relationes episcoporum, Dioecesis Culmensis* 1743.

¹ Wazniejsze opracowania: J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach pod*

jąc od r. 1569 statut *condominium* Polski i Litwy. Po dłuższym współzawodnictwie Polski i Moskwy o te tereny, pokój w Kiwerowej Horce (15 I 1582) przesądził o przynależności tych ziem do Polski. Z chwilą przejścia Inflant pod władztwo Rzeczypospolitej kościelna organizacja kraju faktycznie prawie tam nie istniała. W r. 1558 przestało istnieć biskupstwo dorpacckie, w r. 1559 upadły biskupstwa ozylskie i kurońskie, w 1560 — biskupstwo rewalskie i ostatecznie 26 XII 1556 arcybiskupstwo ryskie². Akcję rekatołyzyjną kraju podjęli bardzo wcześnie jezuita³, a konstytucja inflancka z 4 XII 1582 nadawała religii katolickiej charakter państwowej, przy zapewnieniu luteranizmowi tolerancji⁴.

Pierwsze wzmianki o projekcie królewskim założenia biskupstwa, względnie kilku biskupstw, datują się na 18—21 V 1581 i przekazali je jezuita Possewino⁵ i późniejszy biskup włocławski H. Rozrazewski⁶. Przedstawiciele Stolicy Apostolskiej dążyli do wznowienia arcybiskupstwa ryskiego, o czym wspominał m. in. jezuita Possewino w liście do nuncjusza Bolognetti (6 XI 1581) i nuncjusz do kard. di Como (11 VIII 1582, 7 XII 1582)⁷. Wobec rozbieżności zdań na ten temat Rzym opowiedział się za ostateczną decyzją króla Stefana Batorego⁸. Przed 13 VIII 1582 król postanowił utworzenie biskupstwa, ponieważ arcybiskupstwo bez sufraganii nie miałoby racji bytu⁹. 3 XII 1582 król wystawił dokument fundacyjny biskupstwa ze stolicą w Wenden (Kieś)¹⁰, a za nim konstytucja sejmu warszawskiego, z 4 XII 1582, postanawiała „przede wszystkim w podzięce Bogu najlepszemu za odniesione zwycięstwo założyć biskupstwo w tejże prowincji na miejscu arcybiskupstwa i biskupstw, które tamże niegdyś kwitnęły, lecz niezgodą wewnętrzną a następnie ogniem nieprzyjaciela zostały zniszczone. Stolicą diecezji — jak głosiła dalej konstytucja sejmowa — będzie miasto Wenden, gdzie już założono kolegium kanoników a nadto, tak po miastach jak i po wsiach i osiedlach, erygowano liczne parafie i szkoły katolickie”¹¹. Tak więc w miejsce dawnego arcybiskupstwa ryskiego i biskupstw: kurlandzkiego, dorpacckiego i części ozylskiego utworzono i uposażono nową diecezję wendeńską. 29 I 1583 kancelaria królewska przesłała prośbę do Rzymu o erygowanie diecezji wendeńskiej i mianowanie jej pierwszego biskupa w osobie ks. Aleksandra Mie-

władztwem polskim (1582—1795), *Kwartalnik Teolog. Wileński*, 1/2 (1923/24) s. 177—198; G. Kleeberg, *Die polnische Gegenreformation in Livland*, Leipzig 1931; B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej* s. 31—33; E. Kuntze, *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego przez Stefana Batorego*, W: *Studia historyczne ku czci Stan. Kutrzeby*, II s. 443—467; G. Manteuffel, *Z dziejów Kościoła w Inflantach i Kurlandii*, *Kwartalnik Hist.*, 16 (1902) s. 401—427; *Polska a Inflanty*, Praca zbiorowa, Gdynia 1939; J. Tazbir, *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582—1621)*, *Kwartalnik Hist.*, 65 (1958) s. 720—741; R. Witttram, *Baltische Kirchengeschichte*, Göttingen 1956.

² P. B. Gams, *Series episcoporum Ecclesiae catholicae*, Ratisbonae 1873 s. 306 n., 312.

³ G. Manteuffel, op. cit. s. 401 nn.; J. Tazbir, op. cit. s. 720 nn.

⁴ *Volumina legum*, II s. 220.

⁵ I. A. Caligari [...] *epistolae et acta 1578—1581*, ed. L. Boratyński, Kraków 1915 (MPV t. 4) nr 411 s. 728.

⁶ *Korespondencja Hieronima Rozrazewskiego*, wyd. P. Czaplowski, Toruń 1937, t. 1 s. 366 (*Fontes TNTor.* t. 30).

⁷ Alberti Bolognetti [...] *epistolae et acta*, ed. E. Kuntze, Cz. Nanke, Kraków 1923—1933, pars 1 (1581—1582) nr 98 s. 98, nr 409 s. 424, nr 494 s. 578.

⁸ *Ibid.*, p. 1 nr 459 s. 533 (dokum. z 30 X 1582).

⁹ *Ibid.*, p. 1 nr 409 s. 425.

¹⁰ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, ed. M. Dogiel, Vilnae 1759, V nr 186 s. 317.

¹¹ *Volumina legum*, II s. 220; por. E. Kuntze, *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego* s. 454.

lińskiego, opata z Trzemeszna. Na życzenie Stolicy Apostolskiej król wystawił nowy dokument fundacyjny biskupstwa (27 V 1583)¹². 11 V 1583 pap. Grzegorz XIII zatwierdził i erygował nową diecezję¹³, ale bulli erekcyjnej nie sporządzono. Zrobił to dopiero jego następca pap. Sykstus V, zatwierdzając w całej rozciągłości zarządzenia swego poprzednika, bullą *Equum et rationi congruum* z 1 V 1585¹⁴.

Stosownie do konstytucji sejmowej z 4 XII 1582 bulla „przydziałała tejże diecezji [...] całą prowincję wraz ze swymi miastami, zamkami, wsiami i ich przynależnościami [...] i poddawała je zwyczajnej jurysdykcji nowego biskupa”. Tak ogólnie zakreślone granice zostały uformowane w szczególach na odcinku z diecezją wileńską dopiero w XVII w. Diecezja wileńska, jak stwierdza Semkowicz, „nie sięgała za Dźwinę i dopiero w XVIII w. spotykamy tam parafie związane z Wilnem”. Stała linia graniczna ustaliła się dopiero nad Dźwiną w rejonie Krasławia i Poswola¹⁵.

Na podstawie pokoju oliwskiego (3 V 1660), a faktycznie od r. 1635, większa część Inflant, wraz z częścią Estonii, odpadła od Polski, a z terytorium diecezji wendeńskiej pozostały przy niej tylko Semigalia i tzw. Inflanty polskie, z powiatami dyneburskim, rzeżyckim, lucyńskim i marienhauskim. Stolica diecezji — Kieś, została poza kordonem granicznym. Na terytorium tym mieszkało przed wybuchem wojny szwedzkiej około 12 tysięcy wiernych sposobnych do przyjmowania sakramentów św.¹⁶. Tym samym upadła właściwie diecezja wendeńska, a jej ordynariusze od r. 1643 zaczęli się tytułować „biskupami inflanckimi”, a od 1685 — „inflandzkimi i piltyńskimi” (Piltyn — rezydencja dawnego biskupstwa kurlandzkiego), rezydując w Warszawie, a następnie w Dyneburgu, Lehnen i Krasławiu¹⁷. Na prośbę króla Jana Sobieskiego pap. Innocenty XI, na konsystorzu tajnym 15 I 1685, połączył *aeque principaliter* biskupstwo kurlandzkie czyli piltyńskie z diecezją wendeńską i zezwolił na nazywanie diecezji „inflancką”, zastrzegając odnośnie niego wszelkie prerogatywy metropolity gnieźnieńskiego, oraz potwierdzając dawne uposażenie biskupstwa i kapituły¹⁸. Był to pierwszy wypadek takiej unii biskupstw na ziemiach polskich. W okresie porozbiorowym podobna unia została nawiązana między Łuckiem a Żytomierzem (1798) i Gnieznem a Poznaniem (1821). W pierwszym wypadku unia ta o tyle była różna od dwóch pozostałych, że diecezja kurlandzka nie posiadała własnej katedry i kapituły¹⁹, podczas gdy dwie następne posiadały odrębne katedry, kapituły i konsystorze.

Na skutek pierwszego rozbioru Polski całe Inflanty polskie wraz z 30 tys. katolików ob. łac., zdolnych do przyjmowania sakramentów św., znalazło się

¹² E. Kuntze, op. cit. s. 458 n.

¹³ Excerpta nr 243 s. 129, nr 247 s. 130.

¹⁴ Bull. Rom., IX s. 127—128; J. Fijałek, Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach s. 1—3 (odbitka); E. Kuntze, op. cit. s. 466.

¹⁵ W. Semkowicz, Mapa historyczna diecezji wileńskiej, W: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, Lwów 1936, II s. 450 n.

¹⁶ J. Fijałek, op. cit. s. 9.

¹⁷ J. Fijałek, op. cit. s. 11; K. Waberski, Inflanty, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, VIII s. 109—110; G. Manteuffel, op. cit. s. 409.

¹⁸ R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit., V s. 408: „In consistorio secreto 15 I 1685 S. D. N., ad supplicationem regis Poloniae, ecclesiam Piltenen. seu Curonien. aequae principaliter univit ecclesiae Vendensium —, ut retento antiquo nomine episcopi Vendensium — etiam episcopus Livoniensis appellari possit”.

¹⁹ Ibid. s. 408.

w granicach cesarstwa rosyjskiego²⁰. Ta też część diecezji została wcielona ukazem Katarzyny II, z 22 (12) V 1774, do nowo utworzonej przez cesarzową „diecezji białoruskiej”, a następnie ukazem z 28 (18) I 1782 do nowo kreowanej archidiecezji mohylowskiej, co usankcjonował pap. Pius VI bullą *Onerosa pastoralis officii cura* z 15 IV 1783 r.²¹

Pozostała przy Rzeczypospolitej część diecezji inflanckiej ograniczała się pod względem terytorialnym do Kurlandii i Semigalii oraz pow. piltyńskiego²². Z tego też względu sejm czteroletni, konstytucją z 11 VI 1790, celem jej powiększenia, przyłączył do diecezji inflanckiej część diecezji wileńskiej; zarządzenie to miało wejść w życie w czasie wakansu stolicy biskupiej w Wilnie²³. W rezultacie II i III rozbioru Polski (1793, 1795) zarządzenia te nie doczekały się realizacji, a wcielona do Rosji diecezja została ukazem Katarzyny II, z 7 IX 1795, włączona do nowo utworzonej przez nią „diecezji inflanckiej” (dawna wileńska)²⁴. Wreszcie 8 VIII 1798 delegat apostolski W. Litta, dekretem *Pro commissa a Christo Domino*, „całą diecezję inflancką, wraz ze swoim terytorium, kościołami, duchowieństwem i wiernymi [...] na zawsze wcielił do diecezji wileńskiej”²⁵. Tym samym diecezja inflancka przestała istnieć.

W r. 1701 katedra biskupia, p. w. św. Jana Chrzciciela, znajdowała się w Dyneburgu. Cała diecezja inflancka obejmowała ok. 100 miejscowości i 50 tys. katolików. Diecezja piltyńska liczyła ok. 40 tys. katolików, obsługiwanych przez jezuitów i dominikanów²⁶. Według relacji biskupa A. K. Ostrowskiego z 1758 r. diecezja inflancka obejmowała 12 parafii, 9 misji (ekspozytur), 29 oratoria, 71 kapłanów diecezjalnych i zakonnych oraz przeszło 70 tys. wiernych, sposobnych do komunii św. W tym samym roku diecezja kurlandzka, administrowana przez biskupów inflanckich, posiadała 10 parafii, 12 oratoriów, 29 kapłanów zakonnych i przeszło 40 tys. wiernych zdolnych do przyjęcia sakramentów św. Stolicą diecezji był Dyneburg. W obydwu diecezjach nie było ani jednego klasztoru żeńskiego²⁷. W r. 1793 (po odpadnięciu Inflant od Polski) obydwie diecezje liczyły „ponad 30 kościołów parafialnych i przeszło 40 tys. katolików”²⁸. W r. 1772, w części diecezji przypadłej w pierwszym rozbiórce Rosji, mieszkało ok. 30 tys. katolików sposobnych do sakramentów św.”²⁹. W r. 1764 kapituła katedralna obejmowała 6 prałatur (prepozyt, archidiacon, dziekan, scholastyk, kantor, kustosz) i 6 kanonii gremialnych³⁰.

²⁰ M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II (1772–1784)*, Kraków—Warszawa 1910 s. 199.

²¹ Bull. Rom. Contin., VII s. 121–124; Akty i gramoty s. 6–12.

²² BAV, Proc. consist., vol 196: Processus R. D. Joannis Kossakowski, ecclesiae cathedralis Vilmensis coadjutoris custodis, dandi in coadjutorem cum futura successione R. D. Josepho Kossakowski eppto Lavoniae seu Piltynensi, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1793 k. 119.

²³ Volumina legum, IX s. 175 nr 151.

²⁴ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912 s. 510.

²⁵ Akty i gramoty s. 71.

²⁶ R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit. s. 408.

²⁷ Archivum S. Congregationis Concilii Romae, Relationes episcoporum, Dioecesis Livoniensis 1758.

²⁸ BAV, Procc. cons., vol. 196: Processus R. D. Joannis Kossakowski 1793 k. 119.

²⁹ Zob. przyp. 20.

³⁰ BAV, Proc. consist., vol. 153: Processus R. D. Stephani Gedroic, episcopi suffraganei Albae Russiae in dioecesi Vilmensi, transferendi ad ecclesiam cathedralem Lavoniae, nec non super statu ejusdem ecclesiae 1764 k. 286.

5. DIECEZJA KAMIEŃSKA¹

Pierwsze biskupstwo dla Pomorza Zachodniego ze stolicą w Kołobrzegu ufundował Bolesław Chrobry w r. 1000 a erygował pap. Sylwester II w ramach organizacji metropolii gnieźnieńskiej². Diecezja ta, według Abrahama, obejmowała całe Pomorze ze wschodnią granicą na Wiśle³. Nie utrzymała się jednakże długo, gdyż wkrótce upadła. Już w r. 1013 biskup tej diecezji został wysłany na Ruś, gdzie zmarł w więzieniu (ok. 1018).

Według hipotezy P. Davida występujący w przekazie *Kroniki Galla „Franco Poloniensis episcopus”* na początku XII w. miał być biskupem pomorskim z siedzibą w Białogardzie⁴. Byłaby to wtórna próba chrystianizacji Pomorza i założenia tamże diecezji za czasów panowania Władysława Hermana (zm. 1102). Ostateczne utrwalenie i rozbudowa organizacji kościelnej na Pomorzu Zachodnim jest dziełem Bolesława Krzywoustego i św. Ottona Bamberskiego; pierwszy dokonał politycznego scalenia Pomorza z Polską, drugi zaś, przez działalność kaznodziejską i organizacyjną, stworzył podstawy pod erekcją nowego biskupstwa, które powstało przed r. 1140⁵. Tylko

¹ Wazniejsze opracowania: W: Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, wyd. 3, Poznań 1962 s. 153–153; J. Allendorff, *Die Archidiakonate des Bistums Cammin*, Berlin 1927; F. Curschmann, *Die Landesenteilung Pommerns im Mittelalter und die Verwaltungseinteilung der Neuzeit*, *Pommersche Jahrbücher*, 12 (1911) s. 159–337; P. David, *La Pologne et l'évangélisation de la Pomeranie*, Paris 1928; W. Dziewulski, *Likwidacja pogaństwa na Pomorzu Zachodnim*, *Zapiski Hist.*, 25 (1960) z. 1 s. 7–32; Tenze, *Biskup pomorski Wojciech*, *Zapiski Hist.*, 23 (1958) z. 4 s. 7–42; Tenze, *Stosunek Ottona Bamberskiego do organizacji kościelnej terenów zachodnio-pomorskich*, *Zapiski Hist.*, 23 (1957) s. 119–140; H. Grotefend, *Die Grenzen des Bistums Kammin*, *Jahrbuch des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, 66 (1901) s. 1–6; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin–Leipzig 1954, Bd 4 s. 586–617; H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, Aufl. 2, Bd 1–2, Köln 1957; H. Hoogwey, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Stettin 1924–25, Bd 1–2; W. Hübner, *Bemerkungen zu den Archidiakonaten des Bistums Kammin*, *Blätter für Kirchengeschichte Pommerns*, 16 (1937); L. Jabłoński, *Die Entwicklung des kath. Kirchenwesens auf dem Gebiete des heutigen fürstbischöflichen Delegaturbezirks Brandenburg und Pommern von der Reformation bis zur Bulle „De salute animarum” vom Jahre 1821*, Breslau 1927; B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej*, s. 33–38; O. Plantiko, *Pommersche Reformationsgeschichte*, Greifswald 1922; F. Salis, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, *Baltische Studien*, N. F. 26 (1924) s. 1–155; Tenze, *Zur Beurteilung der Gründungsbulle des Bistums Wollin (Kammin)*, *Zeitschrift für Osteurop. Geschichte*, 4 (1914) s. 52–67; T. Silnicki, *Początki chrześcijaństwa i organizacji kościelnej na Pomorzu*, W: Tenze, *Z dziejów Kościoła w Polsce*, Warszawa 1960 s. 105–200; K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII wieku*, Poznań 1960; J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960; M. Wehrmann: *Die Lehr- und Predigtstätigkeit des Bischofs Otto von Bamberg in Pommern*, *Baltische Studien* N. F. 26 (1924) s. 160–181; W. Wiesener, *Die Grenzen des Bistums Cammin*, *Baltische Studien*, 43 (1893) s. 117–127; Tenze, *Die Geschichte der christlichen Kirche in Pommern zur Wendenzeit*, Berlin 1889; Tenze, *Die Gründung des Bistums von Pommern und die Verlegung des Bischofssitzes von Wollin nach Cammin*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 10 (1888–1839) s. 1–53.

² *Kronika Thuetmara*, tłum. i wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1955 s. 208; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 4 s. 5 n.; H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, I s. 5; W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce* s. 126 n.; H. F. Schmid, op. cit. s. 176; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, III s. 272; J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa* s. 39 n.; T. Silnicki, *Początki chrześcijaństwa na Pomorzu* s. 120.

³ W. Abraham, op. cit. s. 129.

⁴ MPH, N. S., II: Galli anonymi *Cronica* s. 57; por. P. David, *La Pologne et l'évangélisation de la Pomeranie* s. 10.

⁵ W. Abraham, op. cit. s. 156; H. F. Schmid, op. cit. s. 850; F. Salis, *Forschun-*

Długosz informuje, że fundatorem biskupstwa był jeszcze Mieszko I w r. 966⁶; Małecki zaś wypowiedzi się za r. 1124, przy czym założycielami biskupstwa mieli być Bolesław Krzywousty i ks. pomorski Warcisław⁷. Kętrzyński natomiast przyjmuje istnienie „misyjnego biskupstwa” pomorskiego z rezydencją w Szczecinie, Wolinie lub Kamieniu; samo biskupstwo kamieńskie miało powstać ok. 1133 r.⁸. Za podobną hipotezę wypowiedział się Hauck⁹.

Te ostatnie hipotezy potwierdza w pewnej mierze bulla pap. Innocentego II *Sacrosancta et apostolica Romana*, z 4 VI 1133, wymieniająca m. in. dwie diecezje na Pomorzu: szczecińską i pomorską¹⁰. Dalsze dokumenty nie nasuwają już żadnych wątpliwości. Dnia 14 X 1140 pap. Innocenty II, bullą *Ex commissa nobis a Deo*, zatwierdził uposażenie biskupstwa, wyznaczył jego stolicę w Wolinie i nadał mu tytuł „pomorskiego”¹¹. 24 II 1188 pap. Klemens III, bullą *Ex injuncto nobis a Deo apostolatus*, przeniósł stolicę biskupstwa do Kamienia¹²; odąd diecezja nazywa się „kamieńską”.

Dokument papieski z r. 1140 jest równocześnie najstarszym przekazem źródłowym, informującym o granicach diecezji, które na poszczególnych odcinkach uformowały się ostatecznie w wieku XII—XIV.

Na odcinku źródeł Piany aż do Bałtyku, w rejonie Gryfii diecezja graniczyła z biskupstwem swarzyńskim. Linia graniczna obu diecezji, zgodnie z bullą z r. 1140, winna biec polityczną granicą Pomorza i Meklemburgii¹³. Tymczasem poprzez cały w. XII i XIII trwał spór między obydwoma diecezjami o przynależność miejscowości: Dymn (Demmin), Tribsees, Gützkow, Wołogoszcz (Wolgast), Groswin i Ziethen, które na mocy bulli z 14 X 1140 znajdowały się w granicach diecezji kamieńskiej, a już pod koniec tegoż stulecia znalazły się w okręgu jurysdykcji biskupa swarzyńskiego.

Tymczasem 2 I 1170 ces. Fryderyk II, w dokumencie fundacyjnym dla biskupstwa swarzyńskiego, powołując się na działalność misyjną biskupa Swarzynia Berno w rejonie Dymna, przyłączył do jego diecezji Dymn, łącznie z okręgami Tolenz, Plote, Tribsees, Loitz, Circipanien i połowę Rugii¹⁴. Dokument ks. Henryka Bawarskiego z 9 IX 1171 powiększył posiadłości Swarzynia kosztem biskupstwa kamieńskiego w rejonie Wołogoszczy i Groswin¹⁵. Dalsze nabytki kosztem terytorium diecezji kamieńskiej poczy-

gen s. 33; M. Wehrmann, *Die Lehr- und Predigtätigkeit* s. 160—181; A. Hauck, op. cit., IV s. 588—616; G. Labuda, *Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X—XIV w.*, W: *Szkice z dziejów Pomorza. Pomorze Średniowieczne*, Warszawa 1958 s. 229 (przyjmuje lata 1128—1140); J. Walicki, op. cit. s. 52 (przyjmuje rok 1139); J. Allendorff, *Die Archidiaconate* s. 16 (przyjmuje rok 1124); H. Heyden, op. cit., I s. 22; Silnicki, op. cit. s. 145.

⁶ J. Długosz, *Historiae polonicae*, I s. 118.

⁷ A. Małecki, *Kościelne stosunki pierwotnej Polski, Przewodnik Naukowy i Literacki*, I (1875) s. 317, 618.

⁸ W. Kętrzyński, *O organizacji Kościoła w Polsce do połowy wieku XII, Przewodnik Naukowy i Literacki*, 19 (1891) s. 843.

⁹ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands*, IV s. 605 n.

¹⁰ KDWP, I nr 6 s. 8 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 30 s. 35.

¹¹ MPH, II s. 19 przyp. 2; PUB, I (786—1253) nr 30 s. 12 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 37 s. 41 n.

¹² PL, 204 k. 1301—1303; PUB, I nr 111 s. 85 n.; Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 116 s. 113.

¹³ PUB, I nr 30 s. 12—13; F. Salis, op. cit. s. 40.

¹⁴ PUB, I nr 53 s. 27; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 33.

¹⁵ *Ibid.*, I nr 55 s. 29 n. „villam, que dicitur Wotencha, prope Dimn cum aliis quatuor uillis: villam in Muriz et alliam in Warnowe”.

niło biskupstwo swarzyńskie, również w tym samym rejonie, na podstawie sfalszowanych dokumentów papieskich. Tak rzekoma bulla pap. Aleksandra III — *Benedictus Deus* z 13—24 III 1178 zaliczała do diecezji swarzyńskiej grody wraz z okręgami Meseritz, Groswin i Barth¹⁶. Podobnej wartości bulla pap. Urbana III — *Benedicta gloria* z 23 II 1186 potwierdziła te wszystkie nabytki i wyznaczała granice wschodnie tej diecezji na rzece Pianie, od jej źródeł aż do ujścia do Bałtyku¹⁷. Wreszcie pap. Klemens III, w rzekomej bulli *Benedicta gloria* z 30 IX 1189, potwierdził jeszcze raz powyższe granice diecezji¹⁸. Falszerstwa te zostały dokonane ok. 1225 r.¹⁹; już w r. 1225 scholastyk kapituły swarzyńskiej Apoloniusz udał się do Rzymu w tej sprawie i uzyskał na podstawie sfalszowanych dokumentów potwierdzenie czterech sfalszowanych bull papieskich, które szczegółowo wykreślały granice diecezji swarzyńskiej na odcinku sąsiedztwa z Kamieniem, zaliczając do niej rejon obydwu brzegów Piany i Tolensee. W latach 1228/1229 Pomorze utraciło zwierzchność polityczną nad tym terenem na rzecz Meklemburgii, a w ślad za tymi zmianami biskup swarzyński Brunward rozciągnął jurysdykcję kościelną nad tymi częściami diecezji kamińskiej, które według sfalszowanych bull papieskich miały należeć do diecezji swarzyńskiej²⁰. Wobec wniesionej skargi przez biskupa kamińskiego do Rzymu, pap. Grzegorz IX, listem apostolskim *Sua nobis venerabilis* z 20 marca 1236, wysłał legata Wilhelma z Modeny, któremu zlecił rozpatrzenie sporu²¹. Epilog sporu miał miejsce dopiero 28 I 1247, gdy doszło do ugody między dwoma biskupami, Brunardem swarzyńskim i Wilhelmem kamińskim, na mocy której przy diecezji swarzyńskiej pozostał rejon Tribsee i część Circipanien, zaś przy diecezji kamińskiej okręg Piany i Ostrowia, mimo iż to ostatnie należało pod względem politycznym do Meklemburgii²².

W latach 1247—60 przypadają dalsze usiłowania biskupa swarzyńskiego, by podporządkować sobie sporne tereny. Tak 23 VIII 1257 biskup Ulryk z Ratzeburga, zapewne w charakterze legata papieskiego, przysądził diecezji swarzyńskiej tereny aż do rzeki Piany²³. Prawdopodobnie fakt ten wywołał nową apelację Kamienia do trybunału Stolicy Apostolskiej. Na skutek niej pap. Aleksander IV, listem apostolskim *Exposuit nobis* z 27 XI 1257, powołał specjalną komisję w osobie biskupów z Ratzeburga i Halberstadu oraz opata z Lehnin, celem rozpatrzenia sporu²⁴. Ale i tym razem nie był to koniec nieporozumień. Lata 1258—1260 dostarczają w tym względzie dalszych dokumentów²⁵. Energiczne atoli przeciwdziałanie biskupów kamińskich doprowadziło 6 III 1260 do potwierdzenia ugody z 1247 r. z tą zmianą, że parafia Mertinsdorf oraz miejscowości Ridermanshagen pozostały przy diecezji swarzyńskiej²⁶. 6 II 1263 pap. Klemens IV ratyfikował ugodę²⁷. Odtąd granice diecezji, aż do zagłady biskupstwa, pozostały nie zmienione. Od XIII w. mniej więcej rzeka Ryk, oraz miejscowości Iwidz, Wotenik

¹⁶ Ibid., I nr 75 s. 49 n.

¹⁷ Ibid., I nr 99 s. 77.

¹⁸ Ibid., I nr 117 s. 90—91.

¹⁹ F. Salis, Die Schweriner Fälschungen, *Ealtische Studien*, N. F. 26 (1924) s. 39 nn.

²⁰ PUB, I nr 325 s. 245—248.

²¹ Regesta Pontificum, I nr 10122 s. 880; VMPL, I nr 60 s. 27; PUB, I nr 329 s. 250.

²² PUB, I nr 456 s. 355; por. H. Heyden, op. cit. s. 34.

²³ PUB, II nr 642 s. 46.

²⁴ Ibid., II nr 644 s. 47; Regesta Pontificum, II nr 17086 s. 1396.

²⁵ PUB, II nr 648 s. 49, nr 652 s. 51, nr 653 s. 51, nr 670 s. 61.

²⁶ PUB, II nr 671 s. 62, nr 672 s. 62.

²⁷ PUB, II nr 85 s. 192; Regesta Pontificum, I nr 20256 s. 1631.

i Nebel stanowiły granice obydwu diecezji²⁸. Należy jeszcze wspomnieć o usiłowaniu biskupa swarzyńskiego podporządkowania sobie Ostrowa (Güstrow) wraz z kolegiatą (1226), który pierwotnie nie należał do diecezji kamińskiej²⁹. Jednakże dokumenty od r. 1230 zaliczają rejon Ostrowa do biskupstwa kamińskiego³⁰.

Większe nabytki, niż na odcinku Piany, poczyniło biskupstwo swarzyńskie w okręgu Tribsees na stałym lądzie, naprzeciwko wyspy Rugii. Pierwotnie tereny te, jak świadczą dokumenty z 1136, 1140 i 1188, należały do diecezji kamińskiej³¹. Tymczasem według dokumentu ces. Fryderyka Rudobrodego z 2I 1170 okręg Tribsees zosał zaliczony do diecezji swarzyńskiej³². Dokumenty z 1221 i 1231 potwierdzają jego przynależność do biskupstwa w Swarzyniu³³. Układ z 28 I 1247 przysądził sporny okręg diecezji swarzyńskiej³⁴. Tylko nieznaczna część tego terytorium w rejonie Loitz, prawdopodobnie w ślad za zmianą przynależności politycznej (Rugia — Dymin — na pocz. XIII w.), wróciła do diecezji kamińskiej. Po raz pierwszy wymienia ją w granicach biskupstwa kamińskiego dokument ks. pomorskiego Warcisława III z lat 1232 i 1248³⁵. W sumie istniało na tym terenie 8 parafii (Loitz, Rakow, Görmin, Gross, Bisdorf, Sassen, Krentzmannshagen, Trantow i Gülzow)³⁶. W rejonie Dymina osada Wotenick i 5 dalszych miejscowości jeszcze w 1211 r. należała do diecezji swarzyńskiej³⁷, podczas gdy dokument ks. Barnima I z 30 IV 1277 wymienia je w granicach diecezji kamińskiej³⁸.

W rejonie od jeziora Lucin zaczęły się granice z diecezją hobolińską (Havelberg) i biegly od niego w kierunku północnym aż do źródeł Piany, pozostawiając Rozenow, Wildberg, Treptow, Grischow i Fürstenau po stronie diecezji kamińskiej. Na tym odcinku doszło do sporów granicznych w r. 1167, zakończonych dopiero w 1182, przy czym przy diecezji hobolińskiej pozostały Tolenz, Ranir, kamińska zaś uzyskała parafie Ploth, Meserers, Zitne, Wanzlow i Wozrose. Równocześnie na początku XIII w., w ślad za zmianą politycznej przynależności, Brody przeszły z diecezji kamińskiej do biskupstwa hobolińskiego. W r. 1210 ustalono ostatecznie granice między obydwoma diecezjami na linii Landgrafben, Tollensee i Mała Piana³⁹.

Przydzielony 1 X 949 przez Ottona I Wielkiego do diecezji brenneńskiej Kraj Wkrzański wraz z Przemysławem (Pasewalk)⁴⁰, został w latach 1140—1223 włączony do diecezji kamińskiej, w następstwie przyłączenia tych terenów pod władzę książąt pomorskich po r. 1178. Jeszcze 20 VI 1161 ces.

²⁸ F. Salis, op. cit. s. 39—45; W. Wiesener, *Die Grenzen* s. 117; H. Heyden, op. cit. s. 53 nn.

²⁹ H. Heyden, op. cit., Bd I s. 35; Z. Sułowski, *Najstarsza granica zachodnia Polski*, Poznań 1952 s. 44.

³⁰ PUB, II nr 301 s. 230, nr 319 s. 241 n., nr 320 s. 242; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 35.

³¹ PUB, I nr 27 s. 10—11, nr 30 s. 12—13, nr 111 s. 85—83.

³² *Ibid.*, I nr 53 s. 27.

³³ *Ibid.*, I nr 208 s. 157, nr 278 s. 219; II nr 1148 s. 413, nr 701 s. 80—81.

³⁴ *Ibid.*, I nr 456 s. 355; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 35.

³⁵ PUB, I nr 287 s. 223—224, nr 478 s. 372—373.

³⁶ F. Curschmann, *Das Bederegister des Landes Loitz, Pommersche Jahrbücher*, 34 (1940) s. 1—48; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 36.

³⁷ PUB, I nr 153 s. 118.

³⁸ *Ibid.*, II nr 1060 s. 344—345.

³⁹ F. Salis, op. cit. s. 32—35; W. Wiesener, op. cit. s. 119 n.; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 33; Z. Sułowski, op. cit. s. 44 n.

⁴⁰ PUB, I nr 11 s. 5.

Fryderyk Rudobrody potwierdził ich przynależność do diecezji brenneńskiej, co powtórzył pap. Klemens III, w bulli *In eminenti* z 29 V 1188⁴¹. Rzecz dziwna, że wystawiona wcześniej o 3 miesiące bulla tegoż papieża — *Ex iniuncto nobis* (24 II 1188) zatwierdziła łączność Kraju Wkrzańskiego z diecezją kamieńską⁴². Związek kościelny tych terenów z Kamieniem utrzymał się nawet po r. 1227, kiedy to zmieniły przynależność polityczną na rzecz Brandenburgii. Spór powstał dopiero w 1236 r., z biskupami hobolińskim i brenneńskim, o nowo założony klasztor w Walkenried, ale zatarg rozstrzygnął dopiero w r. 1236 legat papieski Wilhelm biskup Modeny, doprowadzając do kompromisu, mocą którego ustanowiono granicę diecezji na linii Welfe, Templin, Lychen. Kiedy w r. 1250 ks. Barnim I odstąpił Ziemię Wkrzańską Brandenburgii, wówczas zawarowano jurysdykcję kościelną na tym terenie biskupowi z Kamienia⁴³. W ten sposób terytoria między rzekami Winawą i Olszą w latach 1231/32 zostały włączone z diecezji kamieńskiej do brenneńskiej, po uprzedniej zamianie politycznej zależności na rzecz Brandenburgii⁴⁴. Nie był to wszakże koniec sporów. Zostały one odnowione jeszcze pod koniec XIII stulecia. Ostatecznie 5 XI 1292 biskup kamieński Jaromar (1289—1293), syn ks. rugijskiego Wisława II, podpisał układ z Brandenburgią i Rugią, normujący granice biskupstwa kamieńskiego na pograniczu brandenbursko-rugijskim⁴⁵.

Granice polityczne między Pomorzem a Ziemią Lubuską biegły rzeką Wartą i one też winny stanowić granice kościelne między diecezjami kamieńską i lubuską. Tymczasem dokumenty z r. 1235 dowodzą, że Ziemia Kościerska i Tucznieńska, na północ od Warty i rzeki Myśli, należała do diecezji lubuskiej⁴⁶, chociaż tereny te, zgodnie z bullą protekcyjną dla diec. kamieńskiej (1140), winny należeć do tej ostatniej. Spór rozpoczął się w r. 1235. 7 IX 1237 pap. Grzegorz IX, na prośbę biskupa lubuskiego Henryka, listem apostołskim *Onus suscepti regiminis*, polecił swemu legatowi, biskupowi Wilhelmowi z Modeny, dokonać dokładnego rozgraniczenia diecezji kamieńskiej, lubuskiej, miśnieńskiej i hobolińskiej⁴⁷. Wyrok wydał dopiero w r. 1248 arcybiskup inflancki Albert, przysadzając Ziemię Tucznieńską diecezji kamieńskiej, a Kościerską — lubuskiej⁴⁸. Wyrok zatwierdził legat papieski kard. Gwidon, dekretem *Cum a longe retroactis* z 7 XII 1266⁴⁹. Granice diecezji biegły parafiami: Barnówko, Gleźno, Lubno, Bobrowo, Witnica i Pyrzany, które pozostawały po stronie biskupstwa lubuskiego⁵⁰.

Na odcinku granicznym z diecezją poznańską biskupstwo kamieńskie w latach 1269—1312 poszerzyło swoje terytorium kosztem Poznania o cały archidiaconat (kasztelanię) santocki, w ślad za oderwaniem tej ziemi od Wielkopolski przez Brandenburgię⁵¹. Po zamordowaniu bowiem Przemys-

⁴¹ PUB, I nr 50 s. 25, nr 112 s. 88.

⁴² MPH, II s. 19 przyp. 2; PUB, I nr 111 s. 85—88.

⁴³ PUB, I nr 512 s. 398—399; F. Salis, op. cit. s. 36—39; W. Wiesener, op. cit. s. 121.

⁴⁴ Z. Sułowski, op. cit. s. 44; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 36.

⁴⁵ PUB, II nr 1623 s. 161.

⁴⁶ PUB, I nr 310 s. 234—235; F. Salis, op. cit. s. 50 nn.; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 37.

⁴⁷ PUB, I nr 342 s. 257; Regesta Pontificum, I nr 10443 s. 886.

⁴⁸ PUB, I nr 462 s. 358 n.

⁴⁹ PUB, II nr 817 s. 159 n.; VMPL, I nr 422 s. 368—9.

⁵⁰ W. Wiesener, op. cit. s. 123.

⁵¹ KDWP, I nr 220 s. 171, nr 284 s. 247, nr 303 s. 268—270, nr 496 s. 465 n.; II nr 770 s. 139—141, hr 939 s. 304 n., nr 1284 s. 615 n.; por. W. Wiesener, op. cit., s. 125 n.;

sława II (1296) margrabiowie brandenburscy oderwali od diecezji poznańskiej wspomniany okręg zanotecki, rozciągający się między rzekami Notecią a Inną, Myślą a Drawą i samowolnie poddali go jurysdykcji kościelnej kapituły kolegiackiej w Myśliborzu⁵², a następnie wcielili do diecezji kamińskiej. Wprawdzie biskupi poznańscy Andrzej Zaremba (zm. 1317), Domarad (zm. 1324) i Jan Doliwa (zm. 1335) wszczęli starania u Stolicy Apostolskiej o odzyskanie utraconych terenów, ale nie przyniosły one żadnych rezultatów⁵³. Po r. 1312 granice ustaliła się na Warcie, Noteci i Drawie⁵⁴.

W tym samym okresie diecezja poznańska powiększyła stan posiadania kosztem diecezji kamińskiej przez oderwanie od niej obszaru Czaplinka, Złocińca i Kalisza Pomorskiego. Jeszcze w r. 1317 okręg Złocińca pod względem politycznym należał do Brandenburgii, która otrzymała go od biskupa kamińskiego prawem zastawu⁵⁵, a następnie w r. 1337 na prawach lenna⁵⁶. Tymczasem, mimo takiej przynależności politycznej, w r. 1311 i 1312 biskup poznański, jak świadczą współczesne dokumenty⁵⁷, pobierał z tego terenu dziesięciny kościelne, a w r. 1349 spełniał tam normalną jurysdykcję kościelną. Wzmiankowany w r. 1329 prepozyt w Kaliszu Pomorskim pełnił obowiązki archidiakona z ramienia biskupa poznańskiego⁵⁸.

W r. 1286 względnie 1290 Przemysław II oddał na własność templariuszom pograniczną połać Wielkopolski, należąca do diecezji poznańskiej. Głównym ośrodkiem tych terenów stał się Czaplonek. Po zniesieniu zakonu templariuszy (1313) posiadłości te zajęli margrabiowie brandenburscy, a następnie otrzymali je joannici (1318). Prawdopodobnie ze zmiany administracji politycznej skorzystali biskupi kamińscy i rozciągnęli na te tereny jurysdykcję kościelną. Pierwsze jej ślady pochodzą z 1320 r.⁵⁹ Również w r. 1334 okręg Czaplonek należał do diecezji kamińskiej. W tym bowiem roku biskup kamiński oddał go w lenno panom na Maszewie k. Szczecina⁶⁰. W r. 1345 tereny te należą pod względem politycznym do Brandenburgii, w tym bowiem roku margrabia brandenburski oddał miasto i zamek joannitom⁶¹. Pod względem kościelnym już w r. 1311 okręg Czaplonek oddaje dziesięcinę biskupom poznańskim⁶², a w r. 1349 nazwany jest „posiadłością Poznania”, co ostatecznie potwierdzono w r. 1407⁶³.

F. Salis, op. cit. s. 64 (zalicza kasztelanę santocką błędnie do archidiecezji gnieźnieńskiej).

⁵² MPH, II s. 595: „Nam postquam marchiones Brandenburgenses, occiso rege Przemislao Polonorum, castellaniam et castrum Santhocensem deleverunt, et capitulo Soldinensi omnem jurisdictionem praepositurae Santocensis addere procuraverunt. Per quod factum magna pars dioecesis Posnaniensis in praefata castellania ab ecclesia Posnaniensi, per negligentiam episcoporum est avulsa”.

⁵³ Ibid., II s. 596; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 16, 84.

⁵⁴ W. Wiesener, op. cit. s. 125 n.; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

⁵⁵ PUB, V nr 3144; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38; J. Nowacki, op. cit., II s. 14.

⁵⁶ Cod. Brandenb., A XVIII nr 25 s. 76—77; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

⁵⁷ KDWP, II nr 959 s. 304; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

⁵⁸ KDWP, II nr 1284 s. 615—616; por. J. Nowacki, op. cit., II s. 13; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

⁵⁹ J. Nowacki, op. cit., II s. 13.

⁶⁰ PUB, VII nr 4512; por. H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

⁶¹ Cod. Brandenb., XXIV nr 66 s. 37.

⁶² PUB, V nr 2696.

⁶³ H. Heyden, op. cit., Bd I s. 38.

Na pierwszą połowę XIV w. przypada zagarnięcie przez biskupstwo kamińskie całego archidiaconatu słupskiego, przynależnego do archidiecezji gnieźnieńskiej, który zgodnie z tenorem bulli protekcyjnej z r. 1140 należał uprzednio do diecezji kamińskiej. Główną przyczyną tego procesu było zdobycie Pomorza w r. 1308 przez Włademara i Jana margrabiów brandenburskich, podzielonego następnie w r. 1309 między Zakon krzyżacki i Brandenburgię, z granicą polityczną na Łebie. Ta też rzeka stała się w XIV w. granicą kościelną między diecezją kamińską a wrocławską po oderwaniu archidiaconatu słupskiego od Gniezna. Wprawdzie na prośbę arcybiskupa Janisława pap. Jan XXII, listem apostolskim *Querelam gravem* z 1 XI 1319, powołał sąd apostolski celem rozstrzygnięcia zatargu⁶⁴, ale sam epilog sprawy, nieznany bliżej z dokumentów, wypadł ujemnie dla archidiecezji gnieźnieńskiej; archidiaconat słupski wraz z Miastkiem pozostał przy diecezji kamińskiej⁶⁵.

Apetyty Kamienia poszły jeszcze dalej; z chwilą uzyskania wspólnej granicy z diecezją wrocławską rozpoczęły się z nią spory o przynależność 36 wsi w rejonie Bytowa, nad którymi jednak rozciągnął jurysdykcję biskup kamiński⁶⁶. Końcowej fazy sporu nie znamy, ale Bytów wraz z okręgiem utrzymał się przy diecezji kamińskiej.

W tych granicach przetrwała diecezja do czasu jej upadku i całkowitej luteranizacji. 13 XII 1534, na sejmie w Trzebiatowie, ks. Barnim, przy pomocy Jana Bugenhagena, wprowadził na Pomorze protestantyzm. 12 X 1545 biskup kamiński Bartłomiej Svave również przyjął luteranizm a biskupstwo zostało sekularyzowane⁶⁷. Wprawdzie jeszcze 5 XII 1551 biskup-elekt Marcin Wecherau, z okazji prowizji papieskiej na stolicę biskupią w Kamieniu (5 X 1550), uścił Kamerze Apostolskiej 2005 flor. z tytułu *communis servitii*⁶⁸, ale był on faktycznie protestantem i sakry biskupiej nigdy nie przyjął⁶⁹. Po reformacji teren dawnej diecezji kamińskiej pod względem zależności jurysdykcyjnej został przydzielony do Apostolskiego Wikariatu Północy, zależnego w XVI w. od nuncjusza apostolskiego w Kolonii. 6 I 1622 Kongregacja Rozkrzewienia Wiary przydzieliła go nuncjaturze warszawskiej. Prawdopodobnie w związku z powyższym, w latach 1631/32 polski dwór królewski podjął szereg kroków, zmierzających do przywrócenia biskupstwa w Kamieniu i obsadzenia go królewiczem polskim⁷⁰, ale pozostały one bez rezultatów ze względu na nieprzychylną postawę Habsburgów obawiających się wzmocnienia politycznej pozycji Polski na Pomorzu. W r. 1789 jurysdykcję nad Pomorzem przejął biskup Franciszek Egon von Fürstenberg z Paderborn, który następnie 30 IV 1811 i 23 VI 1812 subdelegował ją ordynariuszowi wrocławskiemu⁷¹. Dekretem *Cum Vene-*

⁶⁴ VMPL, I nr 247 s. 157.

⁶⁵ J. Korytkowski, op. cit., I s. 33; W. Wiesener, op. cit. s. 126.

⁶⁶ VMPL, I nr 391 s. 366, nr 624 s. 398 n.; por. S. Librowski, Wizytacje, z. 1 s. 31; W. Kostuś, Władztwo Polski nad Łęborkiem i Bytowem, Wrocław 1954 s. 18 n.

⁶⁷ J. Allendorff, op. cit. s. 47; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 229 nn.; J. Walicki, op. cit. s. 91 n.

⁶⁸ Elementa and fontium editiones, I nr 699 s. 260 n.

⁶⁹ G. Gulik, C. Eubel, Hierarchia catholica, III s. 149 przyp. 5.

⁷⁰ Oester, Hof- Haus- und Staatsarchiv, Wien. St. A. Polen I 54 (1621—1631) k. 15; St. A. Polen I 55 (1632) k. 1—7.

⁷¹ J. Allendorff, op. cit. s. 50 n.; L. Jabłoński, Die Entwicklung s. 142 nn.

rabilis z 27 XI 1819 Kongregacja Rozkrzewienia Wiary poddała Pomorze jurysdykcji biskupa wrocławskiego⁷².

Na początku XIV w. diecezja obejmowała: 11 archidiaconatów (Słupsk, Stargard, Szczecin, Usedom, Dymin, Przemysław, Wisław, Gorzów, Czelin, Choszczno) i 272 parafii, a pod koniec swego istnienia nadto 6 kolegiat (Greifswald, Ostrów, Szczecin (2), Myślibórz, Kołobrzeg), 49 klasztorów męskich i 15 żeńskich⁷³. Kapituła katedralna przed zniesieniem biskupstwa składała się z 6 prałatur (prepozyt, dziekan, vicedominus, kustosz, scholastyk, kantor) i 15 kanonii gremialnych⁷⁴. Na początku XVI w. istniało tu 9 archidiaconatów (Usedom, Stolpe, Pozdawilk, Szczecin, Kamień, Stargard, Pyrzyce, Kołobrzeg, Słupsk), 422 parafie i 22 filie⁷⁵.

6. DIECEZJA KRAKOWSKA¹

W oparciu o współczesne przekazy źródłowe przyjmuje się, że diecezja krakowska powstała w r. 1000, w związku ze zjazdem gnieźnieńskim².

⁷² Papięstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864. Wybór źródeł. Oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960 s. 284 n.

⁷³ E. Georgigk, s. v. Kammin, W: LThK, Bd V k. 567—8, mapa; F. Salis, op. cit. s. 73—81; J. Allendorff, op. cit. s. 20, 56; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 85 n., 89 nn.

⁷⁴ J. Allendorff, op. cit. s. 23 n.; H. Heyden, op. cit., Bd I s. 87 n.

⁷⁵ H. Heyden, Die Pfarrer Pommerns im Mittelalter, W: Tenze, *Pommersche Geistliche vom Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Köln 1965 s. 1—72 (*Veröffentlichungen des Historischen Kommission für Pommern*, hrsg. F. Engel. Reihe V: *Forschungen zur Pommerschen Geschichte*, H. 11).

¹ Opracowanie niniejsze, obecnie nieco zmienione, ukazało się w artykule pt. Granice archidiecezji krakowskiej (1000—1939), *Prawo Kanoniczne*, 6 (1963) s. 535—556. Inne ważniejsze prace: W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962; Tenze, *Początki biskupstwa i kapituły katedralnej w Krakowie*, W: Tamże s. 279—307; P. Bober, *Z dziejów synodów dawnej diecezji krakowskiej w XIV, XV i XVI w.*, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 3 (1956) z. 1 s. 75—117; Tenże, *Nieznane synody dawnej diecezji krakowskiej wieku XVI—XVIII*, *Polonia Sacra*, 6 (1953/54) z. 1 s. 51—79; K. Buczek, *Pierwsze biskupstwa polskie*, *Kwartalnik Hist.*, 52 (1938) s. 169—209; J. Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku, Kraków 1883—1886*, t. 1—2; M. Gumpłowicz, *Początki biskupstwa krakowskiego*, *Przegląd Historyczny* 5 (1907) s. 1—21, 139—153, 275—296; S. Inglot, *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV w.*, Lwów 1925; S. Kot, *Szkolnictwo w Małopolsce w XVI—XVIII*, W: *Przyczynki do dziejów wychowania i oświaty w Polsce*, Lwów 1911, t. 2 s. 1—435; B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej* s. 38—44; T. Ladenberger, *Rozmieszczenie ludności diecezji krakowskiej w 1787 roku*, Lwów 1929; L. Łętowski, *Katalog biskupów, prałatów i kanoników krakowskich*, Kraków 1852—1853, t. 1—4; T. E. Modelski, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII—XVIII)*, *Zakopane* 1928; W. Müller, *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII—XVIII w.*, *Roczniki Humanistyczne* 13 (1965) z. 2 s. 5—149; K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*, *Roczniki Krakowskie*, 4 (1900) s. 201—231; J. Rzepa, *Organizacja terytorialna sądownictwa kościelnego w diecezji krakowskiej do pierwszego rozbioru Polski*, *Roczniki Teolog.-Kanon.*, 4 (1957) z. 3 s. 83—102; Z. Starnawski, *Źródła do sporu o przynależność diecezjalną powiatu lubelskiego w XV w.*, *Roczniki Teol.-Kanon.*, 11 (1964) z. s. 157—182; J. Widajewicz, *Prohor i Prokulf najdawniejsi biskupi krakowscy*, *Nasza Przyszłość*, 4 (1948) s. 17—32; H. E. Wyczański, *Studia nad wewnętrznym dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XVI wieku*, *Prawo Kanon.*, 7 (1964) s. 1/2 s. 45—126, z. 3/4 s. 21—116.

² Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 4 s. 5—6; Kronika Thietmara, tłum. M. Z. Jedlicki s. 208 n.; por. W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce* s. 127 nn.; Tenże, *Początki biskupstwa i kapituły* s. 291; Tenze, *Jedyne polskie biskupstwo przed rokiem 1000* s. 315 n.; K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin — Leipzig 1930 s. 16; M. Szczaniecki, *Monarchia wczesnofeudalna w XI w. i do połowy XII w.*, W: *Historia Polski*, t. 1: do r. 1764, cz. 1: do połowy XV w. s. 191; J. Bardach, *Historia państwa i pra-*

Jednakże nie brak do najnowszych czasów wypowiedzi przesuwających powstanie diecezji na ostatnie lata panowania Mieszka I³. Nie jest też całkowicie pewny pierwotny charakter biskupstwa; późniejsze przekazy źródłowe⁴, a wśród nich i rzekome brewe pap. Benedykta IX — *Pro reverentia principis Apostolorum* z r. 1046⁵, informują jakoby Kraków był siedzibą metropolii i tym samym posiadał charakter archidiecezji. Podobno jeszcze w r. 1229 biskup krakowski Iwo Odrowąż przebywając w Rzymie prosił pap. Grzegorza IX o przywrócenie w Krakowie arcybiskupstwa, „które przez zaniedbanie zostało przeniesione do Gniezna”⁶. Pewnym nawiązaniem do tej tradycji była bulla pap. Urbana III — *In eminenti Sedis Apostolicae* z 4 II 1186, na mocy której papież, na prośbę biskupa Pełki, zatwierdził dawny zwyczaj, że biskupi krakowscy mają pierwsze miejsce po metropolicie gnieźnieńskim i konsekrują go⁷.

W XIV w. zabiegi około przywrócenia praw metropolitalnych dla Krakowa podjął biskup Jan Grot i uzyskał od pap. Benedykta XII dla biskupów krakowskich przywilej używania paliusza, przysługującego wyłącznie metropolitom⁸. Do tej tradycji nawiązywał w XV w. Długosz, wyliczając ewentualne biskupstwa, które należałoby poddać metropolii krakowskiej (Przemyśl, Chełm, Lubusz)⁹; takie rozwiązanie sprawy miało się przyczynić wielce do uświetnienia godności prymasów Polski¹⁰. W XVII w. problem wznowienia metropolii w Krakowie poruszył zakonnik franciszkański Albert¹¹ i u schyłku niepodległości sejm grodzieński w r. 1793¹².

Wobec braku dokumentu fundacyjnego i erekcyjnego biskupstwa¹³, trudno określić pierwotne jego granice. Abracham utrzymuje, że pierwotna diecezja krakowska obejmowała Ziemię Krakowską, Wiślicką i Sandomierską, a jej granice wschodnie były prawdopodobnie otwarte¹⁴. Potkański przypuszcza, że dokument wystawiony przez ces. Henryka IV (29 IV 1086) dla diecezji praskiej¹⁵ odnosi się „do diecezji krakowskiej, a zarazem do Polski z X lub XI w.”. W oparciu o takie założenia diecezja miała obejmować w r. 1086 „cały kraj po średnią i dolną Radomierzę, a nawet dochodziła ona do Pilicy [...], Ziemię Sieciechowską i Łukowską”, a nadto „Spisz i [...] Ziemię Ważską” na Słowaczyźnie, wchodzące w skład monarchii

wa Polski do połowy XV w., wyd. 2, Warszawa 1964, t. 1 s. 133; J. Widadajewicz, Prohor i Prokulf s. 17.

³ K. Buczek, Pierwsze biskupstwa polskie s. 207; Tenze, Polska południowa w IX i X w., *Małopolskie Studia Historyczne*, 2 (1959) z. 1 s. 41 przyp. 56; K. Tymieniecki, Wiślane, *Małop. Studia Hist.*, 4 (1961) z. 2 s. 25; H. F. Schmid, Die rechtlichen Grundlagen s. 175 (nie wypowiada się bliżej w tej sprawie).

⁴ Rocznik krakowski (i inne roczniki), W. MPH, II s. 794; Katalog biskupów krakowskich, W: MPH, II s. 816; Galli Anonymi Cronica, ed. K. Maleczyński, W: MPH nova series, II s. 30.

⁵ MPH, I s. 358 n.; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 6 s. 7—8.

⁶ MPH, III s. 326.

⁷ KDKK, I nr 3 s. 6—8, Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 110 s. 108 n.

⁸ J. Długosz, Catalogus episcoporum Cracoviensium, W: *Opera omnia*, I s. 411.

⁹ LBenef., I s. 4 n.

¹⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, X s. 295.

¹¹ T. Długosz, op. cit. s. 99—109.

¹² Volumina legum, X s. 321 n.

¹³ Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. s. 5 nr 4.

¹⁴ W. Abraham, op. cit. s. 129 n.

¹⁵ MPH, II s. 145—148; por. Z. Kozłowska-Budkowa, op. cit. nr 11 s. 13.

Bolesława Śmiałego¹⁶. Według J. Natansona-Leskiego granice biskupstwa w r. 1000 objęły całą Małopolskę¹⁷.

Późniejsze granice diecezji krakowskiej, znane z przekazów dokumentowych XII—XIV-wiecznych, rejestrów świętopietrza i dziesięciny papieskiej oraz w XV w. z opisu Długosza, zostały ustalone prawdopodobnie za czasów legacji kard. Idziego w latach 1123/25¹⁸. Według tych przekazów granice diecezji od strony biskupstwa wrocławskiego biegły od źródeł Wisły, które wraz z miejscowością Wisła należały do diecezji wrocławskiej¹⁹, rzeką Białą, zostawiając Lipnik, Bestwinę, Oświęcim i Ćwiklice po stronie diecezji krakowskiej, a stąd do źródeł Warty i Liswarty, przy czym Studzionka, Pszczyna, Suszec, Woszczyce, Mokre, Biskupice, Mikulczyce, Miechowo k. Bytomia wraz z Bytomiem, Repty, Tarnowiec, Woźniki, Wilkowiecko i Kłobucko należały do Krakowa. Od źródeł Warty aż do Pilicy diecezja sąsiadowała z archidiecezją gnieźnieńską, która zapuszczała swe zagony w głąb Ziemi Krakowskiej i Sandomierskiej. „Granice te, jak przyjmuje Potkański miały się opierać na bardzo dawnych podziałach plemiennych”²⁰. Do Krakowa należał cały obszar nad średnią i dolną Radomką, sięgający w rejonie Warki do rzeki Pilicy. Parafie: Mstów, Przyrów, Podlesie, Nakło, Dzierzgow, Nagłowice, Jędrzejów, Mokrsko, Kielce, Skarżysko, Chlewiska, Wysoka, Jarosławice, Cerekiew, Radom i Świerże, przy ujściu Radomki do Wisły, należały do Krakowa. W rejonie Pilicy i na wschodnim brzegu Wisły diecezja graniczyła z archidiakonatem warszawskim (czerskim), przynależnym do diecezji poznańskiej, w kierunku północno-wschodnim pozostawiając po stronie Krakowa Ziemię Stężycką i Łukowską. Miała to być również stara granica polityczna i plemienna. Na tym odcinku, na linii granicznej po stronie diecezji krakowskiej leżały następujące parafie: Samogoszcz, Kochów, Wilczyńska, Tuchowicz, Łuków, Siedlce. Na Podlasiu w okolicy Pruszyzna, Zbuczyna, Trzebieszowa i Parczewa (diec. krakowska) biegną granica z diecezją łucką w kierunku południowym, a następnie basenem Wieprza (Czemierniki, Biskupice, Bychawa, Wysokie, Goraj, Potok — diecezja krakowska) do Sanu — z diecezją chełmską. Od Sanu do Jaślik kościelna granica z diecezją pokrywała się z polityczną granicą Rusi i Ziemi Sandomierskiej, podobnie jak i południowa granica z archidiecezją ostrzyhomską równała się politycznej granicy Polski i Węgier. Spore tereny pod względem politycznym (Spisz) były też kwestionowanymi pod względem kościelnym. Na pograniczu przemysko-krakowskim następujące parafie leżały w granicach biskupstwa krakowskiego: idąc od ujścia Tanwi do Sanu w kierunku południowym — Bieliny, Łętownia, Górno, Przewrotne, Głogów Młp., Mrowla, Trzciana, Zgłobień, Czudec, Połomia, Niebylec, Lutcza, Łączki, Zręcin, Bóbrka, Dukla i Jaśliska. Te ostatnie na-

¹⁶ K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego* s. 14 nn., 22 n.

¹⁷ J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny* s. 25.

¹⁸ Tamże s. 28.

¹⁹ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, ed. A. Boczek, Olomući 1839, II nr 149 s. 151 n. (1621 i 1711 zaliczona do Krakowa, 1652 — Wrocław).

²⁰ K. Potkański, *Granice* s. 22.

²¹ LBenef., I s. 1—2; K. Potkański, op. cit. s. 20—27; por. T. Ladenberger, *Gęstość zaludnienia ziem polskich w połowie XV w.* — mapa w: Tegoż, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930; I. Polkowski, *Mapa diecezji krakowskiej*, Kraków 1886; T. Ładogórski, *Gęstość zaludnienia diecezji krakowskiej ok. 1340 r.* — mapa w: Tegoż, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV w.*, Wrocław 1958; J. Kwolek, *Diecezja przemyska ob. łac. przed r. 1772*, mapa, W: J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t., 8, Wrocław 1955.

leżały już do Ziemi Sanockiej²¹. Cały ten obszar obejmował przeszło 54 tys. km², a w XVII i XVIII w. liczył około 230 miast i 6 tysięcy wsi²².

Pod względem państwowego podziału administracyjnego w skład diecezji wchodziły zasadniczo województwa: krakowskie, sandomierskie, bez części północno-zachodniej i lubelskie (bez Biłgoraja), z nieznacznymi poprawkami terytorialnymi na korzyść diecezji krakowskiej. I tak parafie Głowaczew i Leżenice były w Ziemi Czerskiej, wieś Stępków k. Parczewa — w woj. brzesko-litewskim, a parafia Jaśliśka — w Ziemi Sanockiej²³.

Tak wielki obszar diecezji „jednej z największych w całym Kościele”, jak stwierdził w XV w. Długosz²⁴, był przyczyną szeregu projektów jej podziału, a dwa z nich zyskały nawet sankcję kanoniczną Stolicy Apostolskiej. 13 VII 1254 pap. Innocenty IV, bullą *Ad audientiam nostram pervenit*, zlecił legatowi papieskiemu Opizo, opatowi z Mezano, aby, za zgodą metropolity gnieźnieńskiego Pełki i biskupa krakowskiego Prandoty, „erygował stolicę biskupią w Łukowie”²⁵; jego zaś następca pap. Aleksander IV, listem apostolskim *Ex parte dilecti* sprzed 1 II 1257, oraz *Dilectus filius, nobilis vir* z 1 II 1257, nakazał tymże hierarchom założyć diecezję w Łukowie i konsekrować dla niej pierwszego biskupa Bartłomieja z Czech²⁶. W związku z tymi planami diecezja krakowska prawdopodobnie miała odstąpić na rzecz nowo utworzonej diecezji swoje północne kresy podlaskie wraz z Łukowem; plany te jednakże nie zostały nigdy zrealizowane.

Chronologicznie następne starania, zmierzające do podziału diecezji, przypadają na wiek XV. Dzięki zabiegom biskupa chełmskiego Jana Biskupca i przy poparciu Władysława Jagiełły, pap. Marcin V, biorąc pod uwagę ewentualną pracę misyjną wśród wyznawców Kościoła wschodniego na Chełmszczyźnie i zbyt dużą odległość Lubelszczyzny od Krakowa, postanowił powiększyć diecezję chełmską przez włączenie do niej „powiatu lubelskiego”, przynależnego do diecezji krakowskiej. W rzeczy samej, bullą *Ad apostolice dignitatis apicem* z dnia 17 X 1424, wyłączył „powiat lubelski” z diecezji krakowskiej i „ze wszelkimi prawami i przynależnościami włączył do diecezji chełmskiej”. Wraz z przyłączeniem Lubelskiego tamtejsze dobra biskupstwa krakowskiego w rejonie Biskupic zostały przysądzone mense biskupiej w Chełmie²⁷. Zmiany te atoli uzależnił papież od zgody biskupa i kapituły krakowskiej²⁸, tej, jak się później okazało, nie można było uzyskać. Nieco później, 4 XI 1424, tenże papież, bullą *Ad ea, que ecclesiarum*, skierowaną na adres arcybiskupa gnieźnieńskiego, przeniósł stolicę diecezji z Chełma do Lublina, przy czym diecezja miała nosić odtąd nazwę

²² W. Müller, op. cit. s. 61.

²³ Scypio del Campo J. K., Objaśnienie dwóch map dawnej diecezji krakowskiej, Kraków 1881 s. 3 nn.; J. Kwolek, op. cit., mapa.

²⁴ LBenef., I s. I.

²⁵ VMPL, I nr 119 s. 57 n.; Regesta Pontificum, II nr 15459 s. 1271; por. W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi s. 158.

²⁶ MPV, I nr 512 s. 464; VMPL, I nr 143 s. 72; Regesta Pontificum, II nr 16709 s. 1368; W. Abraham, op. cit. s. 160.

²⁷ Z. Starnawski, Źródła do sporu s. 162—165, teksty, nr 1: „— — districtum Lublinensem prefatum — — separare et segregare, illumque cum omnibus iuribus et pertinentiis ac attinentiis supradictis, quemadmodum prefatis ecclesie et episcopali mense Cracoviensibus subicitur, eidem ecclesie et episcopali mense Chelmensibus — — in perpetuum subicere”.

²⁸ Ibid. s. 164: „— — et ad id episcopi Cracoviensis et capituli predictorum accedat assensu”.

„lubelskiej”²⁹. Wszystkie te plany, wbrew zamiarom króla i postanowieniom papieża, załamały się na skutek gwałtownego oporu ordynariusza krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego, zwłaszcza na zjeździe w Sieradzu w r. 1425³⁰. 25 I 1425 stany polskie zebrane na zjeździe w Sieradzu, pod wpływem agitacji zwolenników biskupa Zb. Oleśnickiego, zwróciły się do pap. Marcina V z prośbą o cofnięcie rozporządzenia, o co również zabiegał u papieża sam Oleśnicki w liście datowanym tego samego dnia, do którego dołączył prośbę, aby papież dla rozstrzygnięcia sporu powołał specjalną komisję³¹. 29 I 1426 pap. Marcin V, listem apostolskim *Justis et honestis supplicum votis*, polecił kard. Lucydowi rozpatrzyć jeszcze raz problem sporu, przychyłając się zaś do prośby Oleśnickiego, skasować dawne zarządzenie papieskie i włączyć z powrotem Ziemię Lubelską do diecezji krakowskiej³². Zgodnie z tym poleceniem papieskim kard. Lucyd wydał 21 VI 1426 dekret *Noveritis, quod nuper sanctissimus*, mocą którego odwołał zarządzenie papieskie i przywrócił diecezji krakowskiej odłączoną od niej uprzednio Ziemię Lubelską³³. Można przypuszczać, że zasadniczym motywem odmowy biskupa krakowskiego na podział diecezji była obawa przed utratą bogatych posiadłości biskupstwa krakowskiego, znajdujących się w rejonie Biskupic na Lubelszczyźnie³⁴.

Od XIII w. aż do czasów pierwszego rozbioru Polski (1772) źródła przekazały szereg informacji na temat sporów o przynależność diecezjalną pogranicznych parafii i wyrównania granic ze szkodą dla Krakowa. Do długotrwałych sporów doszło na odcinku pogranicza z archidiecezją ostrzyhomską na terenie Spisza. Za czasów pierwszych Piastów starostwo spiskie politycznie zależne było od Polski i dopiero około 1310 r. odpadło od niej do korony św. Stefana, wchodząc w skład komitatu spiskiego. Po raz drugi do Polski wróciło 8 XI 1412 prawem zastawu, na mocy umowy Władysława Jagiełły z ces. Zygmuntem Luksemburczykiem. Odtąd dystrykt podoliniecki na Spiszu został przekształcony w starostwo grodowe lubowelskie. Spory o przynależność kościelną tych terenów rozpoczęły się jeszcze w XIII w. I tak 7 I 1235 pap. Grzegorz IX, listem apostolskim *Venerabilis frater noster*, zlecił przeorowi opactwa cysterskiego w Sulejowie oraz archidiakonowi opolskiemu i kanonikowi wrocławskiemu Gotfrydowi zbadanie pretensji biskupa krakowskiego i arcybiskupa ostrzyhomskiego do jurysdykcji kościelnej nad Spiszem³⁵. W tej samej sprawie zabrał głos również pap. Innocenty IV, w liście apostolskim *Episcopus Cracoviensis* z 22 I 1247³⁶ i w XIV w. pap. Jan XXIII, który bullą *Exposuit nobis* z 15 VI 1324 ukonstytuował sąd apostolski celem rozstrzygnięcia tej sprawy; wyrok wydany 12 II 1332 przydzielał Spisz z parafiami w Lubowli, Gniazdach i Podo-

²⁹ Ibid. nr 2 s. 165—167; „— prefatam ecclesiam Chelmsensem — ad eandem civitatem Lublinensem transferri ipsamque extunc ecclesiam Lublinensem nuncupari et censeri debere”; por. J. Sawicki, Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w., W: *Concilia Poloniae*, t. 4, Lublin 1948 s. 8 przyp. 1; por. L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452), *Roczniki Humanistyczne*, 7 (1958) z. 2 s. 203 n.

³⁰ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, XIII s. 330 n.

³¹ *Codex epistolaris saeculi XV*, ed. A. Lewicki, Kraków 1891, II nr 147 s. 183—185, nr 148 s. 185—187; Z. Starnawski, op. cit. s. 168—172.

³² *Codex epist. s. XV*, II nr 151 s. 194—195; Z. Starnawski, op. cit. s. 172—174.

³³ *Codex epist.*, II nr 152 s. 195—198; Z. Starnawski, op. cit. s. 174—177.

³⁴ LBenef., II s. 549 n.; por. St. Inglot, Stan i rozmieszczenie s. 56 n.

³⁵ KDKK, I nr 23 s. 32; *Regesta Pontificum*, I nr 9818 s. 836.

³⁶ KDKK, I nr 26 s. 35.

lińcu diecezji krakowskiej³⁷. Prawdopodobnie wyrok ten nie znalazł uznania u stron, skoro tenże papież, listem apostolskim *Sua nobis dilecti filii* z 5 V 1333 powierzył dalsze rozpatrzenie sporu opatowi cysterskiemu z Rud Raciborskich i prepozytowi kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu³⁸. Egzekucję wyroku, przysądżającego jeszcze raz sporne tereny diecezji krakowskiej, powierzył pap. Benedykt XII, listem apostolskim *Exposuit nobis venerabilis frater* z 25 I 1342 biskupowi wrocławskiemu Przeclawowi z Pogorzeli, opatowi cysterskiemu z Rud Raciborskich i dziekanowi kolegiaty św. Krzyża w Opolu³⁹. Faktycznie terytorium to, wraz 7 parafiami, przeszło pod jurysdykcję biskupów krakowskich dopiero po r. 1604⁴⁰. Pierwsze instytucje kanoniczne na probostwa zrekatolizowanych parafii spiskich, nadawane przez ordynariuszów krakowskich przypadają: Drużbaki Górne — 20 V 1609⁴¹, Gniazdo — ok. 1616 r.⁴², Hobgard — 3 XII 1629⁴³, Lubowla Nowa — 17 V 1624⁴⁴, Ludowla Stara — ok. 1604 r.⁴⁵ i Podoliniec — 1604 r. Z parafii tych na synodzie diecezjalnym w r. 1643, utworzono dekanat spiski⁴⁶.

Na pograniczu z diecezją wrocławską doszło na przestrzeni czasowej 1206—1310 do nieznacznych przesunięć granicznych ze szkodą dla diecezji krakowskiej. I tak w r. 1206 Woźniki należały do diecezji krakowskiej⁴⁷, podczas gdy w r. 1310 znajdowały się już w granicach diecezji wrocławskiej⁴⁸; ale jeszcze przed r. 1325 powróciły do Krakowa⁴⁹. W w. XIV doszło do przesunięć granicznych na korzyść archidiecezji gnieźnieńskiej w rejonie Częstochowy. W r. 1364 Kazimierz Wielki uposażył nowo ufundowany przez się kościół parafialny w Krzepicach, wydzielony z parafii Kłobucko, i zwrócił się do biskupa krakowskiego Bodzanty o przydzielenie nowej parafii dziesięćm ze stołu biskupiego; ten jednakże odmówił prośbie królewskiej. Wówczas parafię udotował dziesięćcinami ze stołu kapituły gnieźnieńskiej arcybiskup Jarosław Skotnicki i równocześnie podporządkował ją tejże archidiecezji⁵⁰. Na początku XVI stulecia parafia obejmowała oprócz miasta Krzepice nadto wsie Zajączki i Podłęże⁵¹.

Na przestrzeni czasowej od r. 1470 do 1621 oderwano od diecezji miasto i parafię Łaskarzew na pograniczu z archidiakonatem warszawskim na rzecz diecezji poznańskiej. Jeszcze Długosz zalicza ją do archidiakonatu lubelskiego w diecezji krakowskiej⁵², podczas gdy *Ordo et numerus eccle-*

³⁷ Ibid., I nr 141 s. 179 n., nr 142 s. 180 n., nr 150 s. 190—194.

³⁸ KDMP, III nr 634 s. 4—5.

³⁹ Ibid., III nr 669 s. 48—49.

⁴⁰ T. E. Modelski, Spory o południowe granice s. 82 nn.

⁴¹ AKMK, Acta officialatus, vol. 116 s. 316—317; por. B. Kumor, Archidiakoniat sądecki, *Archiwa, Biblioteka i Muzea Kościelne*, 9 (1964) s. 244.

⁴² M. Gotkiewicz, Reformacja i kontrereformacja na Spiszu, *Nasza Przeszość*, 7 (1958) s. 81; B. Kumor, op. cit. s. 245.

⁴³ AKMK, Acta officialatus, vol. 124 s. 1232—1233; B. Kumor, op. cit. s. 245.

⁴⁴ AKMK, Acta officialatus, vol. 121 s. 954; B. Kumor, op. cit. s. 245.

⁴⁵ M. Gotkiewicz, op. cit. s. 81; B. Kumor, op. cit. s. 247.

⁴⁶ Synodus diocessana ab Petro Gembicki episcopo Cracoviensi celebrata Cracoviae 1643 s. 15.

⁴⁷ KDKK, I nr 6 s. 10—11.

⁴⁸ W. Semkowicz, Historyczno-geograficzne podstawy Śląska, W. *Historia Śląska*, Kraków 1933, t. 1 s. 43.

⁴⁹ J. Knossalla, Das Dekanat Beuthen O/S, Katowice 1935 s. 10.

⁵⁰ J. Długosz, *Catalogus episcoporum* s. 361; por. Z. Kaczmarczyk, *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, II s. 84.

⁵¹ LBŁask., II s. 119.

⁵² LBenef., I s. 2, II s. 560.

siarum [...] in dioecesi Cracoviensi z r. 1621 nie posiada jej w swym spisie⁵³. Ostatnio Nowacki utrzymuje, że miasto Łaskarzew, przeniesione w latach 1420—24 na drugi brzeg rzeki Prądnik, znajdowało się już na terenie diecezji poznańskiej. Spór zakończono w 1451 r., przy czym Łaskarzew przyłączono diecezji poznańskiej⁵⁴. Wynikłe natomiast spory na tle przynależności diecezjalnej między Krakowem a Poznaniem odnośnie wsi Wilczyńska, Ciechomin, Kamionki i Turca zostały zakończone w latach 1513 i 1521; parafia Wilczyńska pozostała w granicach diecezji krakowskiej⁵⁵. Po trzecim rozbiore Polski (30 IV 1799) biskup poznański Ignacy Raczyński delegował jurysdykcję na parafię Łaskarzew biskupowi chełmskiemu Wojciechowi Skarszewskiemu⁵⁶. Można przypuszczać, że przyczyną przesunięcia granic diecezjalnych był fakt, że miasto Łaskarzew stanowiło pod względem przynależności ekonomicznej własność biskupów poznańskich⁵⁷.

Nieznaczone wreszcie przesunięcie granic na korzyść diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym miało miejsce w drugiej połowie XVIII w. w rejonie Jaślik. Jeszcze 8 V 1434 Władysław Jagiełło oddał miasto to wraz z okolicą na uposażenie biskupstwa przemyskiego⁵⁸; odtąd miasteczko, mimo iż należało pod względem kościelnym do diecezji krakowskiej i leżało w Ziemi Sanockiej, wchodziło w skład posiadłości ziemskich biskupstwa przemyskiego⁵⁹. Dopiero na prośbę ordynariusza przemyskiego Wacława Sierakowskiego biskup krakowski Andrzej Załuski zgodził się 25 XI 1758 na cesję parafii i miasta Jaślik na rzecz diecezji przemyskiej⁶⁰. Niebawem jednak, zanim dokonano potrzebnych formalności, zmarł biskup Załuski, wobec czego układu nie wykonano. Zgodę na cesję powtórzył 26 IX 1759 nowy ordynariusz krakowski, biskup Ignacy Kajetan Sołtyk⁶¹, a 20 X 1759 kapituła katedralna krakowska, ale z zastrzeżeniem ostatecznej sankcji Stolicy Apostolskiej⁶². Zgodę tę potwierdził pap. Klemens XIII, bullą *Suprema dispositione* z 14 III 1762, delegując do jej egzekucji arcybiskupa lwowskiego Wacława Sierakowskiego; ten zaś, dokumentem *Universis et singulis* z 11 VII 1763, wcielił wspomnianą parafię do diecezji przemyskiej⁶³. 31 XII 1763 biskup krak. Kajetan Sołtyk powiadomił duchowieństwo dekanatu żmigrodzkiego, do którego należały uprzednio Jaślika, o dokonanych zmianach⁶⁴. W XVIII w. oprócz tego miasta do parafii należały nadto przedmieścia oraz 13 wiosek, przynależnych do klucza gospodarczego biskupów przemyskich: Posada, Wola Niżna, Wola Wyżna, Rudawka, Lipowiec, Czeremcha, Daliowa, Szklary, Królik Wołoski, Królik

⁵³ Por. *Reformationes generales ad clerum et populum dioecesis Cracoviensis pertinentes ab Martino Szyszkowski ep. Crac. [...] in synodo dioecesana sancitae [...] a. 1621 s. 35.*

⁵⁴ J. Nowacki, op. cit. II s. 37.

⁵⁵ Ibid. s. 37.

⁵⁶ ADL, nr 170: Prothocollon actorum Curiae Episcopalis episcopi Helmensis et Lublinskiensis 1791—1802, s. 690—691.

⁵⁷ LBenef., II s. 560.

⁵⁸ AGZ, VIII nr 61 s. 267—268.

⁵⁹ A. Prochaska, Jaślika — miasteczko i klucz biskupów przemyskich, *Przewodnik Nauk. i Liter.*, 17 (1889) s. 59—100.

⁶⁰ ADPrzem., nr 153: Przyłączenie Jaślik do diecezji przemyskiej (oryg. pap. i kopia); AKMK, Liber privilegiorum R. D. A. St. Załuski episcopi Cracov. a. D. 1754 inchoatus s. 63—67 (kopia).

⁶¹ AKMK, AEp. vol. 98 k. 34'—36'; AGZ, VIII nr 171 s. 265.

⁶² AKMK, Liber privilegiorum s. 65—67; AGZ, VIII nr 172 s. 266.

⁶³ ADPrzem., nr 153: Przyłączenie (kopia); AKMK, Liber privilegiorum s. 145—156.

⁶⁴ Ibid., (oryg. pap.).

Polski, Kamionka, Zawadka i Równe⁶⁵. Wioski te w większości były zamieszkałe przez ludność grecko-unicką. W r. 1785 ludność rzymsko-katolicka parafii wynosiła łącznie 993 osoby⁶⁶.

Ostatnie przed r. 1772 plany podziału tak olbrzymiej diecezji zjawily się w 1764, kiedy to obóz polityczny Czartoryskich groził biskupowi krakowskiemu Ign. K. Sołtykowi, swemu przeciwnikowi politycznemu, że podzieli diecezję krakowską na trzy mniejsze biskupstwa: krakowskie, lubelskie i sandomierskie⁶⁷. Gróźb tych atoli nie zrealizowano. Podział diecezji miał nastąpić dopiero po rozbiorach Polski.

W r. 1621, na synodzie diecezjalnym, diecezja liczyła 18 kolegiat (Sandomierz, Kraków — św. Florian, Wiślica, Kielce, Skalbierz, Kraków — św. Michał, Nowy Sącz, Opatów, Kraków — św. Jerzy, Kraków — św. Anna, Kraków — WW. Święci, Kraków — św. Idzi, Tarnów, Lublin, Bobowa, Wojnicz, Ruszcza, Pilica), 11 opactw (Tyniec, Łysa Góra, Sieciechów, Mogiła, Jędrzejów, Pokrzywnica, Wąchock, Szczyrzyc, Hebdów, Nowy Sącz, Staniątki), nadto 68 klasztorów męskich, 11 żeńskich, 5 archidiaconatów (krakowski, sądecki, sandomierski, zawichojski, lubelski), 2 prepozytury (tarnowska i kielecka), 1 dekanat *ad instar archidiaconatus* (kielecki), 51 dekanatów oraz 829 parafii i filli⁶⁸. W r. 1667, według relacji biskupa A. Trzebickiego, miała ona liczyć 800 tys. wiernych⁶⁹, podczas gdy sam Kraków w r. 1681 posiadał ich zaledwie 4 tysiące⁷⁰. W przededniu pierwszego rozbioru kraju diecezja obejmowała 3 sufraganaty (krakowski, lubelski, sandomierski), 7 archidiaconatów (krakowski, sądecki, sandomierski, lubelski, wojnicki, zawichojski i pilecki), 4 prepozytury *ad instar archidiaconatus* (wiślicka, tarnowska, kielecka i pilecka), 1 dekanat jako podobny okręg jurysdykcyjny (Kielce), 12 oficjałatów foralnych, 53 dekanaty, ok. 1000 parafii i filii, 16 kolegiat (Sandomierz, Nowy Sącz, Opatów, Kielce, św. Michał — Kraków, św. Florian — Kraków, św. Jerzy — Kraków, św. Anna — Kraków, WW. Święci — Kraków, Tarnów, Skalbierz, Lublin, Bobowa, Wiślica, Wojnicz, Pilica), 11 opactw (Tyniec, Łysa Góra, Sieciechów, Mogiła, Jędrzejów, Pokrzywnica, Wąchock, Szczyrzyc, Hebdów, Nowy Sącz, Staniątki), 130 klasztorów męskich, 31 żeńskich⁷¹, a w 1751 r. milion 250 tys. wiernych⁷². Za czasów Długosza kapituła katedralna obejmowała 8 prałatur (dziekan, prepozyt, kantor, archidiacon krakowski, scholastyk, kustosz, archidiacon zawichojski, archidiacon lubelski) i 30 kanonii gremialnych⁷³, zaś w r. 1775 — 7 prałatur i 29 kanonii⁷⁴.

⁶⁵ ADPrzem., nr 196: Lustracja całego jaślińskiego a. D. 1747 ekspedyjowana k. 261'.

⁶⁶ ADPrzem., nr 244: *Consignatio generalis ecclesiarum parochialium et totius cleri Dioecesis Premisliensis a. D. 1785 k. 49.*

⁶⁷ J. Bartoszewicz, Biskupstwo sandomierskie, W: *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, III s. 685.

⁶⁸ *Reformationes generales* s. 24—39.

⁶⁹ W. Müller, op. cit. s. 64.

⁷⁰ BAV, Proc. cons., vol. 80: *Processus R. D. Joannis Małachowski 1681 k. 311 nn.*; por. R. Ritzler, P. Sefrin, op. cit. v s. 175.

⁷¹ Synodus dioecesis Casimiri Lubieński episcopi Cracoviensis, Cracoviae 1711 s. 5—17; S. Starowski, *Vitae antistitum Cracoviensium, Cracoviae 1655 k. B₁—B₂—B₃—B₄*, J. Peckowski, Józef Olechowski archidiacon i sufragan krakowski 1735—1805, Kraków 1926 s. 129; Z. Chodyński, Krakowskie biskupstwo, W: *Encyklopedia kościelna Nowodworskiego*, XI s. 362—64; W. Chotkowski, Historia polityczna Kościoła w Galicji za czasów Marii Teresy, Kraków 1909, t. 2 s. 13, 345; W. Müller, op. cit. s. 66, 77, 80 n., 86, 105, 120 n.

⁷² W. Müller, op. cit. s. 65. ⁷³ LBenef., I s. 6, 193.

⁷⁴ BAV, Proc. consist., vol. 167: *Processus R. D. Michaelis Pomiatowski [...] 1775 k. 339.*